Mirjana Matijević Sokol

ISSN 0353-295X (Tisak) 1849-0344 (Online)
Radovi - Zavod za hrvatsku povijest
Vol. 57, br. 1, Zagreb 2025.

UDK: 003.349(4-11)"05/12"(091)
003.349(4-191.2)"05/12"(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 5. 5. 2025.
Prihvaćeno: 1. 7. 2025.
DOI: 10.17234/RadoviZHP.57.05

Pismenost srednjoistočne i istočne Europe od 6. do kraja 13. stoljeća*

U prilogu se donosi pregled pismenosti na prostorima srednjoistočne i istočne Europe od Jadrana do Rusije, od Bugarske do Poljske u razdoblju od 6. do kraja 13. st. Prostor je to gdje se na rubne dijelove nekadašnjeg Rimskog Carstva doseljavaju slavenske zajednice i prihvaćanjem kršćanstva latinski jezik postaje jezik Crkve, ali i službeni jezik njihovih institucija. Razmatraju se povijesne okolnosti koje su utjecale na prihvaćanje i upotrebu latinskog jezika i njegov razvoj u postrimskom razdoblju te na pojavu slavenskih jezika i pisama. Upotreba slavenskih jezika i pisama bila je najprije odgovor na određene političke događaje. Prva se javlja glagoljica kao pismo slavenskih jezika na jednom ograničenom prostoru. Po njezinoj zabrani proširila se na neke dijelove, osobito na hrvatskom prostoru. Pojava ćirilice nešto kasnije koja nastaje iz prilagodbe grčkog pisma slavenskim jezicima dominirat će kao pismenost u istočnim dijelovima Europe.

Uvod

Rubni prostor Rimskog Carstva, koji je obuhvaćen ovim prilogom, u različitim se okolnostima suočio s početcima nove pisane kulture. Ovisilo je to o političkim silnicama s kojima su došli u doticaj novi narodi. Nekadašnje rimske provincije Dalmacija, Panonija, Dacija postale su stjecište i mjesto susreta Zapada s usađenim temeljima u latinskom nasljeđu Zapadnog Rimskog Carstva i Istoka koji je od 6/7 st. kao Bizant osnažio svoje grčke korijene s kršćanskim svjetonazorom. A narodi koji su izašli na povijesnu scenu nosili su svoja poganska vjerovanja i tek neku simboličku razinu pismenog izražavanja „črtama i rezama" kako je to zapisao Crnorizac Hrabar.[1]

Kroz 5. i 6. st. malo je zapisa iz gradova koje je sv. Ambroz definirao kao *semirutarum urbium cadavera* (Ambros., Ep. XXXIX 3).[2] Ipak, nije propalo ama

* Članak je nastao kao rezultat rada na projektu Hrvatske zaklade za znanost „Ranonovovjekovni latinski kameni natpisi u crkvama južne Istre: dokumentacija, analiza, kontekstualizacija" (IP-2022-10-5068). Riječ je o prerađenoj hrvatskoj verziji rada: MATIJEVIĆ SOKOL 2021: 409–424.

1 DAMJANOVIĆ 2002: 143–150.

2 BOLLINI 1971: 163–176.

baš sve. Na hrvatskoj obali Jadrana tako su npr. sačuvani zapisnici salonitanskih sabora iz 530. i 533. godine[3] kao i epitafi cemeterijalnih kompleksa iz Salone[4], a iz Trogira je tzv. Trogirska olovna pločica.[5]

Sljedeća dva stoljeća – 7. i 8. st. – bila su vrijeme koje je doživljavano kao mračno razdoblje bez ikakvih tragova pismenosti. Poslije poraza Avara i rušenja hringa od franačke vojske otvorili su se ovi zapadni prostori slavenskim skupinama, ali i obratno.

Latinska pismenost[6]

Hrvatske zemlje

Nekadašnja rimska provincija Dalmacija oživljava početkom 9. st. pojavom hrvatske države. Iako se može činiti logičnim da je latinska pismenost na njezinu prostoru proistekla iz gradova, ipak ima jasnih pokazatelja da se ona proširila iz franačkih središta i to iz Akvileje s obilježjima karolinške renesanse. Novoformirani srednjovjekovni latinitet uspostavljen je u krugu palatinske (dvorske) škole Karla Velikoga, a nastao je na temeljima klasičnog, kršćanskog i vulgarnog latiniteta.[7] Da nije zaustavljen proces uspostave metropolije u Splitu u osobi Ivana Ravenjanina kojega šalje papa potkraj 8. st. jer su se „velike“ sile Bizant i Franačko Carstvo razgraničile ahenskim mirom 812, možda bi gradovi na istočnom Jadranu imali takvu ulogu.[8] Stoga latinska pismenost u tim gradovima u 9. st. slijedi vlastiti put rastakanja preko govornog, vulgarnog latiniteta, dok je prostor izvan gradova kristijaniziran i opismenjavan preko klerika franačkog podrijetla. Franački se utjecaji povezuju s kapitularom iz Corteolone iz 825. godine gdje se navodi da je škola za obrazovanje svećenika – misionara za Veneto i Ilirik bila u Cividaleu.[9] Kristijanizacija se očituje kroz nekoliko vidova djelatnosti. Prvi korak je uspostava crkvene organizacije, a zatim slijedi podizanje sakralnih objekata. Upravo na natpisima u tim novim crkvicama karolinški sloj pismenosti zabilježen je u imenima donatora-investitora kao što su Gumpertus, Teodebertus, Hurocus, Mengausus, Handegis.[10] U formulama datacije uz vladarsku eru uočava se kao vrlo rana pojava koju su uveli Karolinzi navođenje godine po kršćanskoj eri.[11]

---

3 KLAIĆ 1967.

4 RENDIĆ MIOČEVIĆ 1987; GAUTHIER et al. 2010.

5 BARADA 1935: 11–18.

6 Opširno o latinskoj pismenosti u ranom srednjem vijeku vidi: KATIČIĆ 1998.

7 MCKITTERICK 1989.

8 MATIJEVIĆ SOKOL 2014: 69–83.

9 HERCIGONJA 1994: 12–13.

10 MIHALJČIĆ I STEINDORFF 1982.

11 MATIJEVIĆ SOKOL 2020b: 354–363.

Epigrafička baština ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj

U Hrvatskoj je najstarija sačuvana latinska pismenost ona na kamenim spomenicima. Uz adaptirane ruševne ostatke rimskih građevina (vila, crkava) niču i sasvim nove i drukčije građevine-crkvice opremljene kamenim namještajem, oltarnim pregradama koje su dijelile svetište od prostora za puk. One su postale mjesta na kojima je likovnost i pismenost dobila mjesto pogodno za slanje poruka puku o tome tko je podigao sakralni objekt. Niz epigrafa 9. st. počinje s krstionicom s imenom kneza Višeslava. Bez obzira na to što postoje određene nejasnoće o podrijetlu krstionice zbog mjesta i vremena njezina ulaska u „život" znanosti, ona je ipak od većine znanstvenika prihvaćena kao spomenik koji stoji na početku epigrafske pismenosti čiji je zapis vezan uz čin krštenja. Višeslavova krstionica paleografski i stilski može se smjestiti u početke 9. st., te očituje svoju karolinšku provenijenciju bez obzira na to je li nastala u sjevernoj Italiji ili na hrvatskom prostoru.[12] U tekstu i likovnoj izvedbi može se usporediti s natpisom kneza Muncimira iz Uzdolja kod Knina. Zajednički su im tekstualni sklopovi (*Hoc opus bene compsit*), ali i likovni motivi križa kao središnjeg ukrasnog elementa. Razlikuje ih pak *horror vacui* uočljiv na zabatu s Muncimirovim natpisom datiranim po kršćanskoj eri u 895. godinu, dok ga krstionica ne poznaje. Snažne karolinške elemente, ali i utjecaje lokalnog jezika pokazuje natpis na sarkofagu sv. Anastazije s imenom biskupa Donata iz Zadra s početka 9. st. Dakako, u korpus prvih epigrafa svakako treba ubrojiti onaj s imenom kneza Trpimira koji upućuje na podizanje prvog benediktinskog samostana u Rižinicama kod Solina. Bogata graditeljska djelatnost crkvenih objekata nakon što su Hrvati primili kršćanstvo ogleda se kroz niz zavjetnih epigrafa s imenom kneza Branimira. Lokaliteti Nin, Šopot, Otres, Lepuri, Ždrapanj, Gornji Muć, Ostrovica, Pađene i mnogi drugi zabilježili su čitav niz podataka bez kojih bi bilo nemoguće rekonstruirati prva stoljeća hrvatske povijesti, ali i obilježiti kulturno-povijesni pejzaž hrvatskog ranog srednjovjekovlja.[13] Svakako među njima posebno mjesto pripada natpisu kneza Branimira iz Muća Gornjega zbog datiranja po kršćanskoj eri u 888. godinu. Iz 10. st. je epitaf kraljice Jelene pronađen u ostacima vladarskog mauzoleja u Solinu. Spominjanje kraljice Jelene, koja je na ovom mjestu pokopana, i kraljeva, njezina muža Mihajla i sina Stjepana, te 976. godine pouzdani su reper za uspostavu genealogije hrvatskih vladara. Tekst epitafa sastavio je očito obrazovani svećenik koji je s obzirom na sličnosti tekstova oslonjenih na biblijske izričaje autor i epitafa splitskog nadbiskupa Martina, suvremenika kraljice Jelene. Drži ga se prvim, ali anonimnim pjesnikom hrvatskog srednjega vijeka.

U drugoj polovini 11. st. u Splitu u krugu reformnog nadbiskupa Lovre pismenost je prerasla okvire bilježenja informacija i zašla je u područje poezije.

[12] MATIJEVIĆ SOKOL 2007a: 1–31.

[13] DELONGA 1996; MATIJEVIĆ SOKOL 1999: 239–256.

Nekoliko epitafa kao što su oni nadbiskupa Lovre, Krescencija, patricija Petra Crnoga sročeni su vrhunski u stihu, heksametru, pentametru, s asonancom u hemistihovima i upotrebom mnogih zajedničkih mjesta (*loci communes*), što korespondira s europskim pjesništvom toga doba.[14] Epitaf Petra Crnoga potpisao je Dobre đakon, osoba koja je sastavila i Supetarski kartular (*Iura sancti Petri*).[15]

Na početku 12. st. u Zadru je nastao epitaf opatice Vekenege koji se nalazi na ploči edikule-grobnice u kapitulu samostana.[16] Opatica Vekenega bila je utjecajna upraviteljica samostana sv. Marije za koji je po ulasku u Zadar ugarski kralj Koloman dao sagraditi zvonik na kojemu je kvadratnom kapitalom zapisano njegovo ime i godina gradnje 1105.[17] I sljedećih će stoljeća epigrafi slati poruke s portala crkava, s nadgrobnih spomenika, namještaja, ali i s malih predmeta. Iz 13. st. poznato je nekoliko natpisa sročenih u stihu koji su nastali u Splitu i Trogiru. Među njima je epitaf kroničara Tome Arhiđakona i natpisi umrlih kćeri kralja Bele IV.[18]

Politička pismenost – Javne isprave 9 – 11 st.

Politički faktori itekako su podržavali latinsku pismenost, a kao posljedica svekolikih procesa i utjecaja latinski je jezik bio službeni u svim hrvatskim ustanovama sve do sredine 19. stoljeća. Ta se pismenost u ranom srednjem vijeku očituje kroz izdavanje isprava kojima su poglavito auktori hrvatski vladari. Sadržajno su one povlastice izdane crkvenim institucijama. Sačuvano ih je dvadeset i devet, ali sve u kasnoj tradiciji što nije neuobičajeno za najranije diplomatičke zapise. Čak su dvije isprave, ona kneza Trpimira i kneza Muncimira, iz 9. st., a ostale su sve iz 11. st. Tri su kralja Stjepana, četrnaest ih je kralja Petra Krešimira IV. i deset kralja Zvonimira. Većina ih je došla do nas kao *acta interpolata*, neke su potpuni falsifikati, ali se oslanjaju na vjerodostojne jezgre.[19] Iz ovoga ranog razdoblja sačuvane su isprave crkvenih osoba kojima osnivaju ili obdaruju samostane. To su fundacijske listine samostana sv. Marije u Zadru, sv. Petra u Rabu, sv. Dujma/Nikole u Trogiru, sv. Petra u Selu, splitskih benediktinki.[20] Neke su došle do nas kao samostalne isprave, a neke u kartularima. Čini se da je i na nastajanje ovakvih dokumenata u Splitu imao utjecaj Adam Parižanin kojega spominje Toma Arhiđakon.[21] Svećenik Teodor, kancelar nadbiskupa Lovre i kralja Zvonimira

14 RAPANIĆ 1987: 146–148.

15 NOVAK I SKOK 1952; MATIJEVIĆ SOKOL 1996: 61–71.

16 Nakon održanog skupa objavljen je zbornik radova povodom 900. obljetnice Vekenegina epitafa: JOSIPOVIĆ I VEŽIĆ 2018.

17 ANČIĆ et al. 2002.

18 MATIJEVIĆ SOKOL 2008: 107–127.

19 KLAIĆ 1971: 3–12.

20 MATIJEVIĆ SOKOL 2020a: 75–84.

21 *Thomae Archidiaconi Spalatensis* 2006: 74–77.

i njegov nešto mlađi suvremenik Dobre Dicijev, đakon, prvi imenom poznati pjesnik na hrvatskom prostoru, vjerojatno su svoje literarne vještine naučili od Adama Parižanina.[22]

Od isprava privatnog karaktera iz ranog razdoblja poznato je nekoliko oporuka. Oporuka je kao vrsta privatnog dokumenta od antike preživjela sve mijene do srednjeg vijeka i svojim sadržajem oslikava svakodnevni život oporučitelja. U kartularima su pak sačuvane noticije o akvizicijama samostana koje su privatnopravnog karaktera, a potvrđene su navođenjem imena svjedoka.[23]

Diplomatička baština iako sačuvana u kasnijoj tradiciji, odnosno u raznovrsnim kopijama, bilo samostalnim ili u kartularima, potvrda je pragmatične pismenosti u hrvatskom ranom srednjem vijeku. Sljedeća bitno drukčija etapa u ulozi javnih isprava bit će određena uspostavom personalne unije Hrvatske s ugarskom dinastijom Arpadovića.

Kancelarije 12 – 13 st.

U 12. stoljeću zbog društvenih i ekonomskih promjena oživljava rimsko pravo po kojemu društva počinju funkcionirati. Urbanizacija, trgovina, zanatstvo sve više trebaju pisano svjedočanstvo za svoju djelatnost. Diplomatički zapis postaje sredstvo kojim se dokazuje pravni čin koji sklapaju stranke. Dokumente izdaju vladari, plemstvo, crkveni dostojanstvenici, a privatni se poslovi još u početku 12. st. zapisuju u obliku noticija, ili rijetko kao karta (*carta*). Kako je u Hrvatskoj došlo do promjene vladarske kuće, repertoar i količina diplomatičkih zapisa sličan je kao u Ugarskoj. Nastojeći „pravno“ zaštititi ranije stečevine u novim okolnostima, kroz 12. st. nastaje relativno velik broj prerađenih isprava s umetnutim dijelovima (*acta interpolata*).[24] Zanimljiva je skupina isprava tzv. trogirskog tipa koje su uglavnom sastavljene prema ispravi koju je Trogiru 1105. izdao kralj Koloman, iako i sama izaziva dvojbe glede autentičnosti.[25] Hrvatsko diplomatičko gradivo 12. stoljeća stoga – kao uostalom još više ono ranije – jest svojevrsni izazov u pokušaju da se valorizira i utvrdi njegova vjerodostojnost.

Kancelarija Arpadovića organizirala se krajem 12. st. i od tada su njezine isprave više ili manje standardizirane.[26] U to vrijeme na čelu vladarske kancelarije su kancelari i vicekancelari, crkveni dostojanstvenici od kojih su mnogi bili školovani u Parizu i Bologni. Organizacija vladarske kancelarije započeta je pod kraljem Belom III., a nastavljena je pod Andrijom II. No Bela IV. proveo je niz

22 MATIJEVIĆ SOKOL 2005: 157–173.

23 MATIJEVIĆ SOKOL 2007b: 5–19.

24 STIPIŠIĆ 1991: 169.

25 KLAIĆ 1973: 15–87.

26 TANODI 1945: 1–42.

reformi u komunikaciji s podložnicima i zato je njegova kancelarija bila najorganiziranija. Iz razdoblja prve polovine 13. st. izdan je niz povlastica naseljima kojima su dobili status kao *villa*, *forum*, *oppidum*, *civitas*.[27] Najvažnija je svakako zagrebačka „zlatna bula" iz 1242. godine.[28] Ona po sadržaju i stilu te kvaliteti latinskog jezika odskače od sličnih izdanih povlastica. Sadrži popisana prava i slobode stanovnika Gradeca, dijela današnjeg Zagreba, kakve su općenito uživali žitelji slobodnih kraljevskih gradova u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu. Donekle ih je moguće usporediti s komunalnim statutima od kojih će se prvi pojaviti u drugoj polovini 13. st.[29]

Tijekom vremena uspostavljene su i banske kancelarije koje su odraz potreba društvene i javne uloge bana. Izdavale su različite isprave i ovjeravale ih pečatom bana. Osobito se tu izdvajaju one uglednih pripadnika bribirskih velikaša.[30] Kralj i ban imali su sudske ovlasti i tijekom procesa izdavali su nižim ustanovama *mandata*, tj. naloge po kojima su trebali postupati. U početku su pri rješavanju imovinskopravnih odnosa svjedoci bile osobe od povjerenja. Međutim, s vremenom se javlja potreba za novim oblicima administrativne pismenosti i njezinim institucionaliziranjem. U Ugarskoj pa onda i u Hrvatskoj u Međurječju (područje između Drave i Save) preuzela su na sebe ovu novu društvenu ulogu vjerodostojna mjesta (*loca credibilia*).[31] Pojavljuju se početkom 13. st. i njihova je djelatnost jednim dijelom bila slična onoj koju su u priobalnim gradovima kao i na talijanskim komunama obavljali javni notari. Prvo vjerodostojno mjesto u Hrvatskoj bio je Zagrebački kaptol koji je osnovao zagrebački biskup Stjepan II. 1229. godine. Nakon toga 1231. osniva i Čazmanski kaptol. Stjepan II. na mjesto zagrebačkog biskupa došao je s mjesta kancelara kraljeve kancelarije, a na mjesto prepošta Čazmanskog kaptola doveo je Hugrina, školovanog u Parizu koji će postati splitskim knezom i nadbiskupom 1245.[32]

Uz ova dva kaptola u 13. st. u Međurječju je još djelovao Požeški kaptol. Kaptolske je isprave pisao lektor. Čuvale su se u sakristiji. Djelatnost vjerodostojnih mjesta uključivala je izdavanje ovjerenih kopija, aktivno sudjelovanje u sudskim procesima (reambulacije, statucije), odnosno izvršavanje banovih ili kraljevih naloga te slanje izvješća. Vrlo važan aspekt njihovih poslova bilo je sastavljanje privatnih isprava za stranke kao što su to radili javni bilježnici u komunama. Na ovaj način *loca credibilia* postaju ustanove koje su prisutne

[27] RAUKAR 1997: 190–192.

[28] TANODI 1945: 1–42; MARGETIĆ 2000a: 10–20.

[29] MATIJEVIĆ SOKOL 2006: 9–29.

[30] BELOŠEVIĆ 1965: 159–167.

[31] Temeljni rad o ugarskoj diplomatici pa onda i o vjerodostojnim mjestima je: SZENTPÉTERY 1930: 121–138; MATIJEVIĆ SOKOL 1994: 69–85.

[32] MATIJEVIĆ SOKOL 2002: 221–226.

u svakodnevnom životu kao garancija pravne sigurnosti i legitimnog sudskog procesa.[33]

Na polju diplomatičko-pravne pismenosti u Slavoniji prvenstvo su svakako imale kancelarije zagrebačkih biskupa jer su, počevši od Stjepana II., tj. od početka 13. st. pa dalje, okupljale najškolovaniji dio klera. Isprave Stjepana II., iako malobrojne, pokazuju zavidnu razinu pravne i literarne pismenosti. No inovacije i iskorak osobito su uočljivi u kancelariji biskupa Augustina Kažotića s početka 14. st., čije je prosvjetiteljsko-obrazovno djelovanje ostavilo neizbrisiv trag i na drugim područjima javnog života.[34]

U komunama jadranskog priobalja razvija se *notarijat*, ustanova karakteristična za mediteranski prostor. Raspadanje Rimskog Carstva pogodilo je rimski tabelionat, ali je on u ranom srednjem vijeku za Karla Velikog donekle oživio. Tijekom 12. i osobito u 13. stoljeću notarijat doživljava novi procvat uvjetovan okolnostima jačanja komunalnih društava i robno-novčane privrede. U početku su notari bili klerici, domaći, ali često i talijanskog podrijetla. S vremenom notari nisu više nužno bili isključivo svećenici, nego pojedinci školovani na europskim sveučilištima: Bologni, Parizu. U Splitu poimence još od 11/12 st. pa dalje pratimo raznoliku djelatnost skriptora/notara svećenika kancelara Teodora, Dobre đakona, Gvalterija, Sabacija i Tome Arhiđakona. Najraniji poznati dubrovački notari Tomazin de Saverre, Markvard, Aço de Titullo istu su važnost imali u ovom gradu stvarajući pozitivno i plodno ozračje za napredovanje latinske pismenosti, pa vjerojatno i za sastavljanje *Dubrovačkog statuta* 1272. godine. Svakako, zadarski notarijat po danas dostupnoj ostavštini svjedoči o snazi zadarske komune u kojoj su djelovali pojedinci doseljenici iz Italije koji su to u svom potpisu isticali. Javni notari kao plaćeni službenici mijenjali su mjesto svoga djelovanja. Komunalni statuti, koji su i inače normirali notarsku službu, propisivali su da moraju biti izvan Dalmacije da ne bi došli u situaciju mogućeg sukoba interesa. Notarski su zapisi sačuvani sadržajno na više razina. Stranke su sklapale posao pred notarom, a on je o tome unosio zapis-ugovor u knjigu osobnih koncepata (*bastardelli*), a zatim u službenu knjigu imbrevijatura (*imbreviaturae*) te se time posao držao zaključenim. Ako su stranke željele imati za sebe izvornik, na temelju upisa u knjigu imbrevijatura izdavala im se isprava (*instrumentum publicum*) sa svim formalnim obilježjima. Notar je ispravu ovjeravao svojim znakom (*signum notarile*) i potpisom koji ima funkciju koroboracije. Kad se u 13. stoljeću notarijat potpuno izgradio, notari su koristili priručnike, tzv. formulare, koji su sadržavali formule upotrebljavane s obzirom na pravni čin. Više je takvih formulara bilo u opticaju, ali svakako najpoznatiji i – čini se – najfrekventniji bio je onaj Rolandina Pasagerijeva

[33] GULIN 1998; GULIN 2001.

[34] MIROŠEVIĆ 1995: 42–45, 94–100.

Summa artis notariae, čiji se najstariji primjerak iz 13. st. čuva u Zagrebu u Metropolitani (MR 109).[35]

Tijekom 13. st. dalmatinske komune popisuju svoje običaje (*consuetudines*) i donose uredbe (*statuta*) po kojima komuna treba funkcionirati.[36] Začetke statutarnih odredbi već ranije nalazimo u nekim ispravama. Iz *Salonitanske povijesti* saznajemo da je potestat Garganus de Arscindis sastavio prvi, splitski prastatut koji je bio na snazi u splitskoj komuni tijekom 13. st. jer se na njega pozivaju notarski instrumenti.[37] Po Tomi Arhiđakonu ovaj su kapitular prepisali i Trogirani.[38] Vrlo je vjerojatno njegov sadržaj jezgra Percevalova splitskog statuta iz 1312. godine. U drugoj polovini 13. st. sastavljeni su još 1265. (1288) *Korčulanski statut* i 1272. *Dubrovački* te 1277. *Statut dubrovačke carinarnice*. U isto vrijeme 1288. nastaje i *Vinodolski zakonik* sastavljen hrvatskim jezikom i zapisan glagoljicom.[39]

Običaj sastavljanja „memorijalnih" knjiga – kartulara (*liber traditionum*, *cartularium*) potječe od 9. st. na Zapadu, a prihvaćen je u Hrvatskoj krajem 11. i početkom 12. st.[40] Kartulari počinju tzv. fundacijskom listinom koja prikazuje kako je osnovan samostan (*historia fundationis*, *narratio fundationis*) i ona ima više narativne nego diplomatičke značajke. Zatim slijedi popis samostanskih stečevina u obliku noticija čiju pripadnost dotičnom samostanu osnažuju svjedoci. Pojava ove pisane forme omogućuje nam uvid u novi aspekt pismenosti literarno-diplomatičkog žanra. Posebno se to odnosi na najstariji sloj zapisa zabilježen u kartularima koji nastaju od kraja 11. do 13. st. Knjige samostanskih akvizicija nastale su kao zapisi ili kao prijepisi u vremenima kada je stečena imovina bila ugrožena zbivanjima, najčešće promjenom vrhovne vlasti, ali i kada zapisano svjedočanstvo postaje dokazno sredstvo u sudskim postupcima. Dva sačuvana kartulara koja imaju ovakvu početnu strukturu su Kartular samostana sv. Marije u Zadru (Zadarski kartular) i Supetarski kartular (*Iura sancti Petri*). Kartular samostana sv. Marije sadrži uneske-dokumente od 1066. do 1236. godine. Najvećim dijelom pisan je beneventanom, a u jednom manjem dijelu i karolinom i goticom. Supetarski kartular sačuvan je u jedinstvenom obliku s izvornom fundacijskom ispravom i noticijama pisanim karolinskom minuskulom. Kartular samostana sv. Krševana u Zadru danas je izgubljen i poznat tek iz Šišićeva opisa. Ovaj je samostan čini se vodio neke analističke zapise jer se u jednoj ispravi spominju *gesta* vladara te djelomična vladarska genealogija.[41]

35 GRBAVAC 2010.

36 CVITANIĆ 2002.

37 MATIJEVIĆ SOKOL 2015: 99–111.

38 *Thomae Archidiaconi Spalatensis* 2006: 234–235.

39 HERCIGONJA 1994: 107–112; MARGETIĆ 2000b: 149–168.

40 MATIJEVIĆ SOKOL 2007b: 5–19.

41 To je tzv. hirograf opata Petra. Kralj Petar Krešimir IV. u potvrdnici samostanu sv. Krševana kaže: *Comperimus namque in gestis praui nostri Cresimiri maioris ..... tempore ipsius et filii*

Karakteristike kartulara imaju i neki zapisi na kamenu (Bašćanska ploča), neki su pisani hrvatskim jezikom i pismima (Povaljska listina, Bašćanska ploča), a neki su po svom sadržaju „kopijalne knjige" iako imaju oblik listine (Povaljska listina, fundacijska listina samostana splitskih benediktinki). Kako su u nekim kartularima najstariji slojevi, tj. fundacijska listina s noticijama više narativnog nego diplomatičkog karaktera, držimo ih začetcima specifičnog literarnog žanra *gesta abbatum*/*abbatisarum* s poviješću osnivanja samostana.[42]

Iz 12/13 st. – po mom mišljenju – je *Ljetopis Popa Dukljanina*, povijesni spis zanimljiv ne samo Hrvatima nego i drugim slavenskim srednjovjekovnim prostorima, Humu, Duklji, Srbiji. Ali svakako kao vrhunac literature 13. st. je djelo *Historia Salonitana* Splićanina Tome Arhiđakona, školovanog u Bologni kao jedinstven primjer komunalne historiografije žanra *gesta episcoporum*.[43] Iz ovog razdoblja je i hagiografski spis *Život blaženoga Ivana Trogiranina* koji je 1203. redigirao kasniji trogirski biskup Toskanac Treguan. Osobito je velika hagiografska ostavština o sv. Dujmu, salonitanskom mučeniku iz 4. st.

Knjiga, tj. kodeks prisutna je na hrvatskom prostoru počevši od *Splitskog evangelijarija* iz 8. st. koji je pisan poluuncijalom negdje u Italiji, vrlo vjerojatno u Rimu i ima značenje kultne knjige s kojom je započeo ustroj crkvene organizacije na prostoru nekadašnje rimske provincije Dalmacije. Po svemu se čini da ga šalje neimenovani rimski papa po Ivanu Ravenjaninu da uspostavi splitsku metropoliju.[44] Inače, samostani i crkvene riznice čuvaju kodekse od kojih su neki nastali u domicilnim skriptorijima, a neki su rađeni izvan hrvatskih prostora za određene ustanove. Najpoznatiji domaći beneventanski kodeksi su *Vekenegin evanđelistar*, *Časoslov opatice Čike*, *Rapski evanđelistar* i *Osorski*, svi iz 11. st., pa *Trogirski evanđelistar* iz 13. st.[45] Osobitu pozornost privlači *Liber sequentiarum et sacramentarium* iz Šibenika iz 11. st., notirani glazbeni kodeks te *Korčulanski kodeks*.[46] Ta su dva kodeksa pisana karolinškom minuskulom.

Ugarska

Zapadni su pak Slaveni, Poljaci, Česi, Slovaci, ali i Ugri, nakon izlaska na europsku pozornicu naroda kroz procese kristijanizacije uključeni kao i Hrvati u isti latinski svijet tzv. *orbis Latinus*.[47] Proces prihvaćanja kršćanstva kod Ugra bio

eius Dirzislai … et temporibus Suataslauo et eius fratrum silicet Cresimiri et Goyslaui, et filii eius regi(!) Stephani, patris mei….

42 SOT 1981.

43 *Thomae Archidiaconi Spalatensis* 2006; IVIĆ 1992.

44 *Splitski evangelijar / Evangeliarium Spalatense* 2016.

45 BADURINA 1995.

46 FORETIĆ 1956: 23–44.

47 ADAMSKA 1999: 165–190.

je vrlo buran zbog otpora poganskih skupina pa se nalaze i tragovi ortodoksnog obreda i slavenskih termina.[48] Ključan trenutak bilo je krštenje kralja Stjepana I. Svetog (cca 975 – 1038) kojim su postali kršćanski narod odan Zapadnoj Rimskoj Crkvi. Uz kršćanstvo Ugri su prihvatili i latinski jezik, najprije kao jezik Crkve, a onda i kao jezik institucija. Dvije su metropolije Ostrogon i Kaloča imale svoje sufraganske biskupije od Nitre do Alba Iulie i Zagreba. Uz nadbiskupije i biskupije djeluju katedralne škole i kaptoli koji od druge polovine 12. st. funkcioniraju kao zasebna tijela, ali vezana uz biskupije. Stjepan I. osniva nekoliko benediktinskih samostana, ali kraljevski samostan sv. Martina u Pannonhalmi svakako je bio najpoznatiji po svojoj školi i skriptoriju. Zbog ugleda koji je imao postao je mjesto čuvanja i stvaranja dokumenata.

Ova mreža crkvenih ustanova bila je uvod u snažan uspon pismenosti u Ugarskoj u 13. st. koji započinje od kralja Bele III. do Bele IV. Arpadovići su imali veliko razumijevanje i shvaćali značenje pismenosti i obrazovanja. Klerici su upućivani na školovanje na europska sveučilišta u Bologni i Pariz. U početku je Pariz za studij teologije imao prvenstvo, a kasnije u novim uvjetima renesanse rimskog prava potaknute urbanizacijom i novom privredom te migracijom trgovaca Bologna privlači klerike na studij prava koji ih osposobljava za javnu pragmatičnu djelatnost. Na istom tragu katedralni kaptol u Veszprému postao je mjesto gdje su se klerici također obrazovali kao pravnici za obavljanje poslova za koje su bila nužna pravna znanja. Prva privatna isprava izdana je 1061. kao fundacijska listina samostana.[49] Za funkcioniranje države i održavanje međunarodnih veza formirala se vladarska kancelarija iako ne u pravom smislu riječi. Njezino djelovanje kroz 12. st. bilo je vrlo nekonzistentno. Zbog snažnih veza papa i Arpadovića upravo je utjecaj papinske kancelarije uočljiv u tih prvih sto godina. Ispravama je vjerodostojnost davao kraljev pečat, a navodili su se i svjedoci. Od kralja Gejze II. (1141 – 1162) pokušava se organizirati rad kancelarije. Za isprave je zadužen notar odnosno kancelar koji piše i pečati isprave. Promjene se događaju u vrijeme kralja Bele III. (1173 – 1196). Kancelari Hadrijan i Katapan uredili su kancelariju jer je kralj odredio da se svi pravni akti i pojedine radnje u sudskom postupku moraju obavljati pismeno i zato kancelarija počinje djelovati 1185. Razdvojene su uloge notara i kancelara, a isprave su strukturirane po uzoru na francuske, ali i papinske. Od njihova vremena ustaljen je unutarnji i vanjski oblik isprava koji će ostati do kraja srednjega vijeka. Isprava je izašla iz domene interesa i utjecaja isključivo crkvenih ustanova.[50] Prva isprava koja je izdana u Ugarskoj je iz 1001. i čuva se u samostanu u Pannonhalmi. To je tzv. fundacijska isprava samostana koju mu je izdao kralj sveti Stjepan I. i kojom je potvrdio osnivanje samostana u vrijeme kralja Gejze, svoga oca.

48 ENGEL 2001: 43–44.

49 BEREND et al. 2013: 402–407.

50 SZENTPÉTERY 1943; TANODI 1945: 1–4.

Kroz razdoblje od dvjesto godina (1100 – 1300) vladarske kancelarije izdale su više od 4000 isprava od kojih je samo dvjestotinjak nastalo prije 1200. godine. Isprave su kasnije izdavali i nadbiskupi, biskupi itd. Među vladarskim povlasticama odskače Zlatna bula Andrije II. iz 1222. koja se uspoređuje s *Magna carta libertatum*. U isto vrijeme javlja se potreba za izdavanjem povlastica gradskim naseljima da bi se potpomoglo poslovanje kao što je trgovina, zanatstvo i sl. Kralj Bela IV. bio je najprosvjećeniji u smislu izgradnje sustava vladanja te je htio administrativnu pismenost razvijati uvođenjem molbe (peticije), ali nije u tome uspio. Od njegova vremena vicekancelar je preuzeo svu izvršnu funkciju u kancelariji, a kancelar je bila visoka titula koja se dodjeljivala biskupima i nadbiskupima.[51] No gledajući pismo i strukturu isprava Bele IV., na prvi se pogled uočava ta organiziranost i davanje na važnosti pismenom svjedočanstvu pravnog čina.

Društveni razvoj u 13. st. proširio je lepezu potreba za pravnim spisima i to onim privatnog karaktera. Zbog toga Ugarskoj pripada zasluga za osnivanje ustanove vjerodostojnih mjesta (*loca credibilia*).[52] Kaptoli kao ranije uspostavljena mjesta učenih klerika oko 1200. dobivaju ovu ulogu na području pravno-pragmatične pismenosti. Preuzeli su na sebe po kraljevoj ovlasti niz administrativnih funkcija u sudskim sporovima, ali su bili važni i kao mjesta autentifikacije privatnih poslova i izrade kopija. Dokumente koje su izdavali osnaživali su autentičnim pečatom dobivenim od kralja. Osobito su imali važnu ulogu u sudskim procesima, a u zapisima privatnih poslova i izdavanju kopija dokumenata preuzeli su ulogu koju su inače imali javni notari u dalmatinskim komunama.[53] Varadinski kaptol bio je jedno od uglednijih vjerodostojnih mjesta. U njemu se vodio registar (*Regestrum Varadiense*) koji sadrži 389 zapisa iz razdoblja 1208 – 1235. Njegov sadržaj oslikava sliku svakodnevice, tijek i vrstu sudskih postupaka. Zabilježeni su „božji sudovi“, razni ugovori, oporuke, zatim kaznena djela (krađa, podmetanje požara) ili puštanje robova. Mađarski antroponimi i toponimi te druge riječi iz svakodnevnog govora su u njemu registrirani te je vrijedno lingvističko vrelo.[54] Samostani su iz raznih praktičnih razloga svoje dokumente koji su im izdani upisivali u knjige i tako su nastajali kartulari. *Liber Ruber* je kartular samostana u Pannonhalmi sastavljen oko 1240. godine i sadrži kopije šezdeset isprava, a započinje fundacijskom listinom samostana iz god. 1001.[55]

U 13. st. kada je latinska pismenost zaista dosegla vrhunac nastaju i prva historiografska djela. No njima prethode hagiografski tekstovi iz 11. st. kao što

[51] BEREND et al. 2013: 487.

[52] ECKART 1914: 395–558.

[53] SZENTPÉTERY 1930: 121–138; ŠEDIVÝ 2007.

[54] BEREND et al. 2013: 488–489.

[55] BEREND et al. 2013: 487.

je legenda o Zoedardu i Benediktu.[56] Najvažniji pisac je Šimun de Keza (Simon de Kéza), obrazovani svećenik, magister koji je napisao djelo *Gesta Hunnorum et Hungarorum*.[57] Kako je pripadao najužem krugu kralja Ladislava Kumanca, svojim je spisom želio proslaviti njegova djela i ostaviti ih budućim naraštajima, a donio je prikaz povijesti Ugra od početaka do 1272. godine. Koristio se danas izgubljenim djelom *Gesta Hungarorum* anonimnog autora s kraja 12. st.[58] No prvi susret s latinskom pismenošću u Ugarskoj ipak su bile liturgijske knjige kao i drugdje (Hrvatska, Češka, Poljska). Neke su uvezene za potrebe liturgije, a neke su nastajale u skriptorijima samostana pa tako ima vrlo luksuznih kodeksa pisanih zlatom i srebrom. Navode ih samostani u svojim inventarima.[59] U Ugarskoj je bio običaj pisanja poruka na kamenu. Iz razdoblja Arpadovića poznato je više desetaka epigrafa s raznolikim sadržajima, citatima iz Biblije, nadgrobnih natpisa, pa i vrlo pragmatičnih zapisa na međašnim kamenima.[60]

Češka

U Češkoj i Moravskoj potkraj 9. st. slavenskoglagoljaška pismenost zadržala se samo sporadično. Na češkom prostoru u samostanu u Sázavi služila se slavenska liturgija do 11. st. kada je 1095. godine samostan razrušen, a danas nije poznata neka rukopisna ostavština slavenske pismenosti. Svećenici-glagoljaši raspršili su se po istočnim i južnim slavenskim zemljama (Rusija, Bugarska). Nakon što je propala Velika Moravska, središte države postala je Češka. U Češkoj se do 10. st. učvrstila državna vlast s dinastijom Přemyslovića (8 – 13 st.) na čelu. Sada je latinskoj pismenosti bio otvoren i dostupan ovaj prostor iz njemačkih crkvenih središta podupiran političkom voljom svjetovnih vlasti. Ustroj crkvene organizacije nužan je preduvjet za njezinu implementaciju jer nadbiskupije, biskupije, samostani postaju izvorišta gdje se upotrebljavao latinski jezik s latinicom i to tzv. karolinškom minuskulom. Pretpostavka je da su pokrštene elite znale čitati. U Pragu koji je 973. postao biskupija sufragan Mainza formirala se katedralna škola koja je dugo vremena bila najviša obrazovna ustanova.

Prva stoljeća latinske pismenosti u Češkoj posvjedočena su vrlo vrijednim kodeksima koji su ciljano bili namijenjeni bilo poglavarima svjetovne vlasti, bilo crkvenim ustanovama. Oni stižu iz njemačkih, bavarskih i saksonskih središta među kojima je Regensburg i njegov benediktinski samostan sv. Emmerama. Na simboličkoj razini pokazuju simbiozu dviju vlasti koje su jedinstvene u podupiranju latinske pismenosti. Najslikovitiji primjer ovih politika je Višegradski kodeks

[56] CURTA 2019: 596.

[57] *Simon of Kéza* 1999.

[58] BEREND et al. 2013: 490.

[59] BEREND et al. 2013: 402–404.

[60] VARÁDY 2010: 231–240.

(*Codex Vyssegradensis*), evanđelistar, raskošno iluminiran, pisan zlatnom bojom. Nastao je 1086. za prigodu krunjenja vojvode Vratislava II. za kralja Bohemije. U njemu je najstariji prikaz rodoslovlja Jessejeva drveta (The Tree of Jesse) kojim se osnažuje Isusovo kraljevsko podrijetlo pa se povezuje s najvišim sakralnim autoritetom kralja na koga je prenesena vlast od Boga.[61] Uz njega po važnosti stoji *Evangeliarium Zabrdovicense* koji se nalazi u Olomoucu. Kodeks sadrži četveroevanđelje s kompletnom opremom. Pisan je karolinškom minuskulom i bogato je iluminiran. Pretpostavlja se da je nastao između 1062. i 1086. ili na biskupskom dvoru u Freisingu ili u samostanu u Tegernseeu. U 10. i 11. st. nastalo je nekoliko hagiografskih tekstova. Najstariji pripadaju slavenskoj pismenosti, a kasniji su sastavljani latinskim jezikom. *Crescente fide* ili *Crescente fide Christiana* latinska je legenda iz posljednje trećine 10. stoljeća koja opisuje život i mučeništvo princa (sveca) Vaclava, a vjerojatno joj je jezgra slavenska inačica.

Iskorak se dogodio u 12. st. kada je Otokar I. Přemysl (1198) dobio nasljedni kraljevski naslov te nema sumnje da su na to utjecali politički momenti, ali općenito i razina latinske pismenosti u zapadnoj Europi s kojom se Češka sve više kulturno povezuje. U 12. st. javljaju se u Češkoj i narativni zapisi historiografskog žanra sa sličnim ciljem osnaživanja države. Najpoznatiji autor je Kuzma Praški s početka 12. st. Školovao se u Pragu i Liègeu i 1099. je postao svećenikom. Napisao je Češku kroniku (*Chronica Boemorum*).[62] Povijest Češke podijelio je u tri razdoblja: prvo od svjetskoga potopa do 1038, drugo do 1092, a treće do 1125. Pisani izvori, iskazi svjedoka, usmena predaja i vlastiti doživljaji metoda su koju je primijenio u rekonstrukciji događanja. Zanimljiv je za razdoblje kojemu je sam bio suvremenik. Kronika je pisana slikovitim pripovjednim stilom i začetak je češke historiografije.[63]

Vrhunac češkog kraljevstva bio je u vrijeme Otokara II. Přemysla (1253 – 1278). Nakon njegova poraza i pogibije na Moravskom polju (1278) veći dio čeških zemalja došao je pod vlast rimsko-njemačkog kralja Rudolfa I. Novi politički momenti odrazit će se u budućnosti na pismenost čeških zemalja koje će biti izložene germanizaciji.

Diplomatički dokumenti u Češkoj se u 11. st. javljaju tek sporadično. Sve što je poznato do 1200. godine povezano je s crkvenim ustanovama. Najstarija poznata je fundacijska listina kaptola Litoměřize iz 1057. ili 1058. Za veću važnost izdavanju isprava zaslužan je Henricus Zdik (1125 – 1150), biskup Olomouca čije su četiri isprave poznate i one pokazuju da je njihova diplomatička struktura potpuno ujednačena. Pretpostavlja se da je na visoku razinu Zdikovih isprava utjecala jedna imperijalna listina Konrada III. koja je biskupu poslužila kao model. Vladarska

61 BEREND et al. 2013: 395.

62 *Cosmas of Prague* 2009.

63 BEREND et al. 2013: 393–396.

kancelarija intenzivno je zaživjela kada su Přemyslovići osnažili i centralizirali državu. U 13. st. porastao je broj izdanih dokumenata. Bilo je to vrijeme kada je znatan broj mladih ljudi odlazio na školovanje u Pariz i Bolognu.

Kancelarom kraljevstva je od 1225. postao prepošt Višegradskog kaptola. U kancelariji je po rangu ispod njega bio protonotar, obično kanonik praškog ili višegradskog kaptola. Kako je 13. st. bilo i doba formulara, tako se jedan od najstarijih primjeraka, onaj Petra de Vineisa danas nalazi u Olomoucu. Postoje tragovi i drugih vrsta zapisa iz 13. st. koje su vodile kancelarije kao što su računi, urbari i sl., ali samo su fragmentarno poznati. Najstariji poznati urbar je onaj cistercitskog samostana Višší Brod oko 1280. Poznat je i fragment inventara najstarijeg muškog samostana Břevnov oko 1300. s popisom dobara među kojima su i knjige. U isto vrijeme pismenost je u gradovima dobivala nove oblike. Gradovi nisu samo uspostavljali kancelarije koje su izdavale isprave nego su trgovina, zanati i drugi oblici poslovanja u njima zahtijevali praktične vještine kao što je vođenje knjiga. Tako je poznata gradska knjiga Starog grada Praga koja se možda može usporediti s notarskim imbrevijaturama poznatim iz talijanskih i jadranskih komuna.[64]

Poljska

Pismenost na prostoru današnje Poljske determinirana je njezinim položajem na rubu nekadašnjeg Rimskog Carstva pa time i drugih zapadnih utjecaja. Krštenjem poganskog kneza Mješka 966. godine počeo je proces kristijanizacije Poljaka i uspostavljena je vladarska dinastija Pjastovića. Iako je proces potpunog pokrštavanja Poljaka potrajao, ovaj je događaj imao veliki politički značaj, s obzirom na to da je Mješku kao kršćanskom vladaru legitimitet priznalo Sveto Rimsko Carstvo i time je njegova država postala dio kršćanskog, odnosno zapadnog svijeta. Tradicionalno se ovaj događaj tumači kao nastanak poljske države. S njime se vezuje fragment pravnog spisa *Dagome iudex* upisan u jedan zapis u papinskoj kancelariji. Njegov sadržaj s granicama ondašnje Poljske tumači se kao predaja Poljske papi.[65]

Veze koje su prvi knezovi i kraljevi imali s uglednicima izvan svoje zemlje ostavljaju mogućnost nagađanja da su oni bili pismeni. Iz tog su vremena sačuvani molitvenici kao onaj Gertrudin za čije je korištenje nužno znanje čitanja. Poljski su se klerici kao nositelji latinske pismenosti obrazovali u Liègeu i Parizu.

Poljska je postala slobodna kraljevina pod Boleslavom II. (992 – 1027) kada se nakon krunjenja izuzeo od Svetog Rimskog Carstva. To je vrijeme kada se u Poljskoj mogu naći liturgijske knjige potrebne za širenje kršćanskog svjetonazora, a ujedno svojom luksuznom opremom (*Codex aureus Gnesnensis* i *Codex Aureus Pultaviensis*) kao *codices aurei* i još neki drugi manifestiraju čvrstu vezu

[64] HLAVÁČEK 2000: 141–144.

[65] BEREND et al. 2013: 397–398.

Crkve i države.[66] Njihovim odnosom bit će determiniran tijek latinske pismenosti na području Poljske. No nakon Boleslava III. (1102 – 1138) počelo je cjepkanje Poljske i kolaps središnje vlasti početkom 13. st.

Pragmatična je pismenost, tj. pismenost kancelarija koja zrcali svekolike društvene odnose u Poljskoj sve do oko 1200. godine vrlo sporadična. Tada kao i ranije najveću su važnost imale crkvene institucije: nadbiskupije, biskupije i samostani.[67] Oni su bili mjesta gdje su se pisale i primale isprave. Takvi su dokumenti ovjeravani zajednički pečatima kneževa i prelata. Sačuvani diplomatički dokumenti izazivaju u poljskoj historiografiji velike dvojbe koje se mogu svrstati u kategoriju *bella diplomatica*. S jedne su strane oni povjesničari koji priznaju vjerodostojnost ispravama u tom razdoblju, a nasuprot njih su kritički znanstvenici koji smatraju da nije bilo kancelarije nego su dokumenti kasnije krivotvoreni.[68] Darovnice crkvenim ustanovama koje su dobile od feudalaca te njihovo prerađivanje – kao i drugdje – bilo je uobičajeno u to vrijeme iz pragmatičnih razloga zbog zaštite stečevina pravnim spisom. Do 1200. izdana je 71 isprava poljskih auktora. Najstariji sačuvani izvornik je isprava koju je izdao princ Ladislav Hermann bamberškoj katedrali o osnivanju prebende. Crkvene su ustanove počele voditi evidenciju o svojim dobrima te su sastavljale noticije koje su s vremenom postale jezgra kartulara (*Libri traditionum*). Kartulari su ponekad prelazili granice svoje literarno-diplomatičke vrste i postajali su ljetopisi svojih ustanova. Kao reprezentativni primjerak takvog spisa, ali i svjedočanstvo pragmatične pismenosti je *Liber fundationis claustri Sanctae Mariae Virginis in Heinrichow* odnosno *Henryków Book*, povijest cistercitskog samostana koju je napisao njegov treći opat Petar, a nastavio je anonimni redovnik. Možda bi se ovo djelo moglo svrstati u žanr *gesta abbatum*.[69] Kompiliran je oko 1310. te sadrži povijest samostana i regije, popis biskupa Vroclava, isprave ugrađene u narative, račune (*rationes*) sela, vlastelinstava ili imanja, koji zajedno čine fundus samostana.

Bez obzira na rasulo vlasti koje je vladalo u Poljskoj u 13. st., započeti se procesi u društvu nisu mogli zaustaviti. Pismenost je u službi socijalnih i ekonomskih potreba vremena koje potiču urbanizacija, trgovina, obrti i svi drugi oblici poslovanja koji se uz gradove povezuju.[70] Pojavljuju se i *vitae* svetaca, osobito ona Vojtjeha-Adalberta i *Vita quinque fratrum*.

Zlatno doba hagiografskih tekstova bilo je u Poljskoj u 13. st. kada je napisano nekoliko životopisa (*vitae*) povodom kanonizacija sv. Stanislava 1252. godine i sv. Hedvige 1267. godine. Sastavio ih je Vincent od Kielcza, dominikanac i tajnik

66 BEREND et al. 2013: 366.

67 ADAMSKA 2005: 171–198.

68 ADAMSKA 2000: 83–100.

69 GÓRECKI 2015.

70 ADAMSKA 2000: 99.

krakovskog biskupa te kanonik pri kaptolu. Smatra se da se životopisom sv. Hedvige propagirao asketski život koji su prihvatile žene pripadnice svjetovne elite. U drugoj polovini 13. st. tako je napisano više životopisa uglednih žena-kneginja.[71]

Najstarija srednjovjekovna poljska kronika je *Gesta principum Polonorum*[72] koja prikazuje poljsku povijest od legendarnih vremena pa sve do 1113. Napisao ju je anonimni autor poznat pod imenom *Gallus*, najvjerojatnije između 1112. i 1118. *Gesta* su napisana po narudžbi poljskog kralja Boleslava III. Sljedeće djelo historiografskog karaktera *Chronica seu originale regum et principum Poloniae*, ili skraćeno *Chronica Polonorum*, napisao je između 1190. i 1208. godine Wincenty Kadłubek. No tijekom 13. st. analistika je bila izuzetno popularna i tada je nastalo više od deset anala crkvenih ustanova. Prednjačili su oni pri biskupskim središtima. Nastavljeni su anali katedralnog krakovskog kaptola, sastavljeni su oni poznanjskog itd., a izrađeni su i katalozi biskupa.[73]

Epigrafički spomenici su i u poljskom srednjem vijeku imali svoju društvenu i kulturnu ulogu. Ističu se tako epigraf na spomeniku visoke razine kojim se oslikava obitelj Kazimira II. Pravednog (cca 1138 – 1194). Drugi je kamena kolona iz Konina podignuta za Piotra Wszeborowica, slavnog kneza Velike Poljske 1151. Oba su teksta sastavljena u stihovima radi isticanja obitelji i pojedinaca na trajnim kamenim zapisima kako je uostalom bilo često kroz povijest.[74] Iako je u srednjovjekovnoj Poljskoj prevladavala latinska pismenost, ipak je na sinodi 1258. zaključeno da katedralne, samostanske i druge škole mogu voditi oni koji dobro znaju poljski jezik.

U ovom sažetom pregledu latinske pismenosti u Hrvatskoj, Ugarskoj, Češkoj i Poljskoj uočavaju se mnoge sličnosti, ali i razlike uvjetovane vlastitom poviješću. Zajednički trenutak koji potiče latinsku pismenost je prihvaćanje zapadnog kršćanstva i utjecaji velikih zapadnih sila proizašlih tijekom prethodnih povijesnih promjena. Crkvena organizacija bila je preduvjet za daljnji razvoj. No u svim je zemljama zajednička težnja k zapisu na vlastitom govornom jeziku. Vjerojatno se tako mogu objasniti tekstovi ispovjednih formula i homilije (*Brižinski spomenici*) i *glose* u Radonovoj Bibliji na crkvenoslavenskom jeziku, ali zapisane latinicom, karolinškom minuskulom.[75]

Slavenska pismenost istočnog dijela Srednje Europe i Istočne Europe

Tijekom 9. st. na prostoru Jugoistočne Europe i istočnom dijelu Srednje Europe pojavljuju se nove etničke skupine koje je povijest kulturno i jezično svrstala

[71] BEREND et al. 2013: 482.

[72] *Gallus Anonymus* 2003.

[73] BEREND et al. 2013: 483.

[74] ADAMSKA 2000: 98.

[75] HERCIGONJA 1994: 44; DAMJANOVIĆ 2002: 131–137.

u Slavene. Ondje se formiraju tri osobito snažna politička entiteta: Hrvatska i Bugarska u Jugoistočnoj te Velika Moravska u Srednjoj Europi. Kristijanizacijom su zapravo postali politički entiteti. Ona se, ovisno o doticajima, odvijala iz crkvenih sjedišta Franačkog Carstva, Rima ili Bizanta. U drugoj polovini 9. st., točnije 863. godine, u Carigrad je stigla molba velikomoravskog kneza Rastislava da mu se pošalju učitelji koji će na slavenskom jeziku učvršćivati već prihvaćenu kršćansku vjeru. Bio je to odgovor Velike Moravske na svekolike franačke pritiske i utjecaje. Za vlastito je osnaživanje zatražena pomoć iz udaljenijeg centra u Bizantu radije negoli iz franačke blizine. Bizantski car pozitivno je odgovorio moravskomu knezu, poslavši Konstantina i Metoda, učenu braću i poliglote iz Soluna, da u srednjoeuropskoj slavenskoj državi učvršćuju kršćanstvo na slavenskom jeziku. Kršćanstvo iz franačkih centara već je bilo uhvatilo korijene na prostoru velikomoravske države. Njezin je vladar uvidio da bi se ovisnost o tim centrima u bitnome smanjila ako bi se uspostavila evangelizacija na slavenskom jeziku. Okretanje Bizantskomu Carstvu, udaljenoj velesili i pandanu Franačkom Carstvu, bilo je logično u svakome pogledu. Bizant nije nudio rekristijanizaciju već pokrštenog stanovništva, već učvršćenje u vlastitom ispovijedanju kršćanske vjere. Već su manje-više bile postavljene granice jurisdikcije Zapadne i Istočne Crkve tako da se srednjoeuropsko kršćansko slavensko stanovništvo moglo u vlastitosti učvršćivati samo u slavenskoj riječi, ali ne i u istočnom obredu. Stoga su Solunska braća prevela svetopisamske tekstove s grčkoga, odnosno Aprakos (izborno evanđelje) za misna čitanja, jedan zakonski tekst (*Zakon sudnyj ljudem*) i ostale najnužnije obredne knjige Zapadne Crkve. Solunska su braća bila spremna za te pothvate jer su se uspješno okušali u državnim poslanstvima (Arapi) i evangelizacijskim misijama (Hazari), a znali su i slavenski jer su bili iz grada u čijoj je okolici bilo slavenskog stanovništva. Prijevodom svetopisamskih tekstova s grčkog i liturgijskih knjiga na slavenski jezik, na jezični idiom Slavena iz okolice Soluna, udarili su temelje jeziku koji se opisuje kao starocrkvenoslavenski jezik (ISO 639-3: chu). Konstantin koji je bio poliglot i poznavatelj brojnih istočnih pisama osmislio je posebno pismo za slavenski jezik jer desetak slova nedostaje grčkomu alfabetu i latinici da bi zabilježili glasove slavenskih jezika. To je pismo dobilo naziv glagoljica (prema glagolu glagoljati, „govoriti; služiti misnu žrtvu“) tek u 17. st. i to na hrvatskom prostoru.

Dakle, glagoljica je pismo koje je u 9. st. stvorio Konstantin, redovničkim i svetačkim imenom Ćiril. Stotinjak godina kasnije pojavit će se ćirilica, pismo koje je nazvano u čast spomenutog Ćirila, a nastalo je iz alfabeta pod istočnokršćanskim utjecajem na bugarskom prostoru. Iako su Solunska braća i njihovi učenici kratko djelovali u Srednjoj Europi, odakle su se prvih desetljeća 10. st. sasvim maknuli, njihov se rad pronio među narode slavenskih jezika pa su se mnogi upisali na kulturnu kartu Europe upravo preko zapisane starocrkvenoslavenske riječi. Prvi

je takav kulturni upis učinjen na panonskom prostoru gdje je kod donjopanonskog kneza Kocelja djelovao Metod. Sličan je obrazac zabilježen i u drugih.

Evangelizacija na prostoru Velike Moravske i Donje Panonije obavljala se na jeziku koji je bio vrlo sličan slavenskomu govoru na tom prostoru. Taj se jezik s osnovicom govora iz okolice Soluna bogatio leksikom sa srednjoeuropskog prostora (moravizmi). Isto je bilo s tim jezikom i drugdje gdje su prispjeli Metodovi učenici. Tako se na hrvatskom prostoru, koji je pripadao Zapadnoj Crkvi pa time i Rimskom obredu, starocrkvenoslavenski jezik bogatio hrvatskim (kroatizmi). Na bugarskom prostoru, koji je pak pripadao Istočnoj Crkvi pa time i liturgiji sv. Ivana Zlatoustog, starocrkvenoslavenski se bogatio bugarskim (preslavizmi). Starocrkvenoslavenski se jedino mogao zapisivati glagoljicom. Riječ je o fonetskom pismu od čak 38 slova. O tome piše Crnorizac Hrabar u traktatu *O pismeneh* (10. st.).[76] Najstariji danas poznati tekstovi pisani starocrkvenoslavenskim jezikom na glagoljici jesu *Kijevski listići* (10. st.), *Assemanijev evanđelistar* (10/11 st.), *Zografsko evanđelje* (10/11 st.), *Marijinsko evanđelje* (11. st.), *Kločev glagoljaš* (11. st.), *Sinajski euhologij* (11. st.), *Sinajski psaltir* (11. st.), *Bojanski palimpsest* (11. st.), *Praški listići* (11. st.) i neki manji fragmenti, dok su *Savina knjiga* (11. st.), *Suprasaljski zbornik* (11. st.), *Eninski apostol* (11. st.) i još neki fragmenti na ćirilici. Ti su tekstovi kanonski za starocrkvenoslavenski jezik. Pismo tih tekstova, izuzev onih na ćirilici, jest obla glagoljica. Neki je nazivaju bugarska glagoljica. S obzirom na rasprostranjenost i trajanje diferenciraju se četiri razvojne faze oble glagoljice. Prva je solunska i nije ostavila pisanog traga. Međutim, smatra se da je glagoljica nastala upravo u Solunu prije polaska braće u misiju u Veliku Moravsku (863). Druga je moravska faza. Ona traje oko dvadeset godina. Pripadaju joj *Kijevski listići*, odnosno odlomak gregorijanskog sakramentara sa službom Sv. Petru. Nakon protjerivanja Metodovih učenika neki su utočište pronašli u Češkoj pa se ondje sve do potkraj 11. st. zadržao starocrkvenoslavenski i glagoljica. *Praški listići* su pisano svjedočanstvo ove faze, a glagoljica je na ovom prostoru bila prisutna do protjerivanja slavenskih svećenika 1097. godine. Samostan u Sázavi, srušen 1095, bio je njihovo najdulje utočište. Ovo je razdoblje važno u povijesti razvoja češkog jezika jer su najstariji zapisi ovog narodnog jezika zapisani glagoljicom. Češka nakon ovog razdoblja kroz 12. i 13. st. ulazi u fazu dominacije latinske pismenosti koju su počeli širiti njemački svećenici, ali s njima dolazi i utjecaj njemačkog jezika. Metodovi pak učenici koji su se raširili i na europski jugoistok: na hrvatski te bugarsko-makedonski prostor, ponijeli su sa sobom knjige na starocrkvenoslavenskome na glagoljici. Samo je *Kločev glagoljaš* ostatak iz toga najstarijeg doba na hrvatskom prostoru. Hrvati su se dozvolom pape Inocenta IV. (1243 – 1254) strogo držali liturgije Rimskog obreda na crkvenoslavenskom jeziku i glagoljici pa su vjerojatno uništili sve stare knjige iz ćirilometodskog

[76] ĐORĐIĆ 1971: 15–18; DAMJANOVIĆ 2002: 143–150.

razdoblja. Metodovi su učenici na prostoru gdje se prostiralo Bugarsko Carstvo osnovali Ohridsku književnu školu. Iz njezinih se spisa može pratiti razvoj jezika u ovom vremenskom razdoblju.

U vremenskom slijedu na prostoru Jugoistočne Europe javlja se još jedno pismo namijenjeno i prilagođeno za slavenske jezike, a nastanak mu se povezuje s učenicima svetih Ćirila i Metoda koji su nakon protjerivanja iz Moravske našli utočište u Bugarskoj. Ovo drugo pismo, prvotno prilagođeno za starobugarski jezik, nazvano je ćirilica, a osmišljeno je u Preslavu u krugu kneza, cara Simeona. Ćirilica se pripisuje episkopu Konstantinu i ona je dobila prioritet u istočnoslavenskom kulturnom svijetu. Nastala je na podlozi grčkog alfabeta uz preuzimanje nekih znakova iz glagoljice kojih nema u grčkom.

Ćirilica je preslojila sav slavenski prostor gdje je bio izražen politički, kulturni i najviše crkveni utjecaj Bizantskog Carstva. Kasnije će vodstvo u širenju ćirilice preuzeti Rusija koju su pokrstili svećenici s prostora Bugarskog Carstva s kojima je došlo ovo pismo.

Glagoljica i ćirilica na hrvatskom prostoru

Glagoljica se nakon 12. st. najduže zadržala na hrvatskom prostoru. Ukorijenila se osobito na zapadnom dijelu hrvatskoga etničkog prostora: u sjevernoj Dalmaciji, Lici, kvarnerskim otocima, Hrvatskom primorju, Istri. Slijedila je poseban razvojni put pa se iz prvotne oble oblikovala u uglatu glagoljicu. Nije joj dugo trebalo da izađe iz strogo crkvenog prostora i sadržaja te je postala svakodnevnim pismom hrvatskog jezika kojim se opisivao crkveni, pravni i književni život. Zanimljivo je da se hrvatski počinje pisati glagoljicom u 11. st., a latinicom tek u 14. stoljeću. Najstariji su epigrafski zapisi: Plominski natpis (11. st.), Valunska ploča (11. st.), Bašćanska ploča (12. st.), Grdoselski ulomak (12. st.), Supetarski ulomak (12. st.). Redom je riječ o istarskom i kvarnerskom prostoru. U zadnje vrijeme pronađena su i dva glagoljička natpisa iz okolice Dubrovnika: Konavoski natpis (11. st.) i natpis iz Župe dubrovačke (11. st.). Najstariji zapisi glagoljicom na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku na mekim materijalima su Bečki listići (12. st.), Grškovićev odlomak Apostola (12. st.), vatikanski misal Illirico 4 (13. st.), Prvi vrbnički brevijar (13/14 st.), a na hrvatskom jeziku Vinodolski zakonik (1288), Istarski razvod (14. st.). U 12. st. na jednom dijelu hrvatskog prostora javlja se i ćirilica kao superstrat. Ona se upotrebljavala na prostoru istočno od rijeka Krke i Vrbasa, dok je glagoljica nastavila svoj razvojni put zapadno od ove granice i bila je u državini Frankopana javno i privatno pismo.[77] Ćirilica se pojavila na prostoru gdje je dominirala latinska pismenost i pripadnost Rimskoj Crkvi, vrlo vjerojatno u vrijeme bizantske vlasti koju je uspostavio Manojlo Ko-

[77] FUČIĆ 1982.

mnen 1165. – 1180. godine. Prisutna je u dijelu današnje Bosne i Hercegovine i Hrvatske do rijeka Vrbasa i Krke. Njezina je pojava izvan njezina „prirodnog" prostora očito bila uvjetovana utjecajem Komnenove politike koja je preferirala Pravoslavnu Crkvu i grčki jezik.[78] Iz tog razdoblja su ostali epigrafički spomenici kao što je Humačka ploča, Povaljski prag, natpis Kulina bana, Blagajski natpis, Miroslavov natpis iz Omiša. Jedan od najintrigantnijih sadržajem i slovima je epitaf popa Tjehodraga iz Ličtana nedaleko od Livna, čiji se cjelokupni pogrebni sklop skupa s natpisom može povezati i razumjeti s trenutačnom političkom situacijom i utjecajem Istočne Crkve.[79] Hrvatskom/zapadnom ćirilicom pisana je Povaljska listina koju sastavlja kanonik Ivan, zakleti notar „otočke općine" (Hvar, Brač, Vis) i sukanonik velikog latinističkog autora i notara, Tome Arhiđakona. Ona je sadržajno kartular samostana sv. Ivana u Povljima na otoku Braču i izdana je 1250. godinom.[80] S kraja 12. st. je isprava Kulina bana. Napisana je i latinicom (karolinom) i ćirilicom. Ćirilica je bila prihvaćena i zaživjela je na ograničenom prostoru te je prilagođena hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskog jezika. Tijekom kasnijih vremena imat će svoj poseban put kroz inačice u kancelarijama i kao epigrafičko pismo na stećcima.

Bugarska, Makedonija, Srbija

Na današnjem prostoru Bugarske, Srbije i Sjeverne Makedonije u srednjem vijeku ispreplitali su se i sudarali interesi više etničkih skupina, Slavena, Bugara, Srba. Usponi i padovi njihovih država ovisili su o Bizantu i međusobnim odnosima. Prije Bugara na tom dijelu Bizanta raspršila su se slavenska plemena, a onda su došli Bugari s granica Dunava. Oni su od izlaska na povijesnu scenu prošli kroz više teritorijalnih, političkih pa i kulturnih etapa. U 9. st. Bugarska je bila jedna od najmoćnijih država na jugoistoku Europe. Kao što se teritorijalno širila, tako je i prihvaćala pismenost s kojom se susretala.[81]

Prva poznata svjedočanstva bugarske pismenosti su epigrafički zapisi među kojima su i oni bugarskim runama.[82] No susret s bizantskom/grčkom pismenošću bio je presudan i najstariji su epigrafi na bugarskom prostoru sastavljeni grčkim pismom i jezikom. Na njima su zabilježeni uspjesi tada još bugarskih poganskih vladara u sukobima s Bizantom. Iz ovoga slijedi da susret s pismenošću u slučaju Bugara nije posljedica prihvaćanja kršćanstva, ali grčki jezik i grčko pismo svjedoče o susretu s jednom novom civilizacijom koju su Bugari prihvaćali, ali su

78 Posebno je ovu mogućnost elaborirao Vladimir Sokol. SOKOL 2011: 627–640.

79 MARIĆ et al. 2007: 9–32; ŠIMIĆ 2009.

80 KATIČIĆ 1998: 644–655.

81 POPOV et al. 2008.

82 VAKLINOV 1977.

se s njezinim nositeljem Bizantom borili za teritorij. Natpisa sastavljenih grčkim pismom prije kristijanizacije je 154[83], a njihov je jezik govorni grčki. Predstavljaju svojevrstan fenomen u pismenosti. Sadržajno su ljetopisnog značaja (*res gestae*), trijumfalni, mirovni ugovori i granični natpisi, natpisi s podacima o gradnji, nadgrobni i sl. Među njima se kao *res gestae*[84] ističe tzv. *Madarski konjanik* s tri natpisa o prvim bugarskim kanovima (Tervel, Krum, Omurtag), pa jedan Malamirov iz Šumena i Borisov iz Albanije.[85] Među ugovorima o miru kao poseban se ističe onaj sklopljen s Bizantom 815. zapisan na koloni.[86] O graditeljskoj djelatnosti nekoliko natpisa memorira kana Omurtaga. Po smještaju natpisa, često visoko na kolonama, pa po jeziku, pismu i sadržaju postavlja se pitanje koja im je bila svrha. Po mišljenju F. Curte njihova je uloga bila politička.[87]

Sljedeću etapu u bugarskoj povijesti u vrijeme *kana* Borisa (852 – 889) obilježava pokrštavanje. Metodovi učenici potjerani iz Moravske došli su i do Bugarske i donijeli su Sveto pismo kao i druge liturgijske knjige na slavenskom jeziku i glagoljici. Na ovom prostoru glagoljica je ostavila trag u natpisima-grafitima koji se datiraju u 10. i 11. st., a nađeni su u Preslavu, Ravni, Krnu i Basarabu u Dobrudži.[88] Kliment, Naum, Gorazd i episkop Konstantin uspostavili su dvije velike književne škole. U Ohridu su Naum i Kliment organizirali autokefalnu Bugarsku crkvu i oko nje se razvilo snažno kulturno središte. Druga književna škola bila je Pliskovsko-preslavska koja je formirana na Simeonovu dvoru (893 – 927), čije je djelovanje omogućilo veliki politički i kulturni uspon Bugarske. U okružju dvora u Preslavu sa snažnom političkom podrškom pod djelovanjem Metodovih učenika nastaje stara bugarska književnost koja će utjecati na razvoj književnosti kod ostalih ortodoksnih Slavena. Simeon se obrazovao u Konstantinopolu za redovnika i potencijalnog poglavara Bugarske crkve, ali je postao svjetovni vladar, car koji je svoje obrazovanje stavio u službu uzdizanja kulturne i svake druge razine svoje države. Borisa je kremonski biskup Liutprand nazvao „polugrkom".[89] Veliku je važnost polagao na pismenost, pa se čini da potiče oblikovanje novog pisma prilagođenog starocrkvenoslavenskom jeziku na podlozi grčkog alfabeta. Čini se da je oblikovanje ćirilice pri dvoru bilo zadaća episkopa Konstantina. Inače, Konstantin je autor prvog spisa *Učitelno evangelie* te prvog pjesničkog pokušaja na starobugarskom jeziku, tzv. *Azbučne molitve*. U ovom književnom krugu uz episkopa Konstantina djelovao je Ivan Egzarh koji je prevodio s grčkoga

83 CURTA 2019: 576.

84 BESHEVLIEV 1979: 89–140.

85 BESHEVLIEV 1979: 92.

86 VAKLINOV 1977: 132–160.

87 CURTA 2019: 576–579.

88 VAKLINOV 1977: 225.

89 POPOV et al. 2008: 82.

jezika, ali je i sastavljao propovijedi i govore religioznog značaja. Najvažnije mu je djelo *Šestodnev*, enciklopedija prirodnih znanosti. Crnorizac Hrabar autor je staroslavenskog spisa *O slovima*. Sam car Simeon bio je vješt pisanju što dokazuje njegov dodatak *Pohvali caru Simeonu* sačuvanoj u zbirci *Zlatostruj* i Simeonovoj zbirci.[90] Kada je u Bugarskoj prevladala ćirilica, postala je i pismom natpisa, iako se tu i tamo još susreću grafiti urezani glagoljicom. Svojim sadržajem i izvedbom svjedoče o pismenosti na kamenu koja je imala svrhu sačuvati memoriju na ugledne i događaje. Epigrafi su različiti s obzirom na sadržaj i veličinu. Skupina ranih natpisa datirana je po bizantskoj eri (*ab orbe condito*). Najstariji tako datirani je *Krepčanski natpis* iz 921. urezan na komadu keramike na kojemu je sačuvana samo godina. Na isti je način datiran natpis župana Dimitrija iz 943. godine iz Sjeverne Dobrudže. Epitaf koji je car Samuilo 992/993 dao napisati na nadgrobnom spomeniku roditeljima, ocu Nikoli i majci te bratu Davidu otkriven je u crkvi u selu Germanu nedaleko od Prespanskoga jezera. Također s bugarsko-makedonskoga prostora potječu *Bitoljski natpis*, *Mostičev natpis*, *Temnićki natpis* karakterističan za srpsku redakciju crkvenoslavenskog jezika, *Preslavski natpis* i dr.[91]

Bugarska je još jednom došla do svoje samostalnosti i vrhunca u 13. st. za vrijeme Ivana Asena II. (1218 – 1241) kada je bila najmoćnija država na Balkanu. Njegova je rezidencija bila u Trnovu. Car Ivan Asen II. kovao je novac i tako je iskazivao svoju moć. Kako je oponašao bizantskog bazileja, preuzeo je pokroviteljstvo nad Svetom Gorom i izdao je više povelja-darovnica odabranim samostanima. Da bi ojačao trgovinu, izdao je povlasticu dubrovačkim trgovcima 1230.[92] Inače, ukupna bugarska diplomatička baština broji svega tridesetak isprava.

Djela (*gesta*) Ivana Asena II. ovjekovječena su na natpisu na koloni u crkvi Četrdesetorice mučenika u Trnovu. Zapis je datiran po bizantskoj eri u 6738. (tj. 1230) godinu i slavi ovoga uspješnog bugarskog cara koji je uzeo naslov „car Bugara i Grka“ jer je proširio svoju državu „od Jedrena do Drača“. Navode se njegovi uspješni ratovi s Bizantom odnosno Latinskim Carstvom, kao i izgradnja crkve u kojoj je natpis. Zanimljivost ovog natpisa je što je zapisan u ja-formi.[93] Epigrafom s „djelima“ Ivana Asena II. nastavljena je tradicija da se uspjesi velikih bugarskih vladara trajno memoriraju u kamenu. Čitav korpus bugarske srednjovjekovne pismenosti u uskoj je vezi s društvenim, svjetovnim i crkvenim elitama. *Bugarska apokrifna kronika* smatra se početkom bugarske historiografije. No Bugarima su epigrafi „historiografija u kamenu“. Čini se kao da su oponašali fenomene antičkog svijeta na čijem su se prostoru željeli udomaćiti. Mnogi od epigrafa podsjećaju na Augustov *Monumentum Ancyranum*, osobito onaj Ivana

90 POPOV et al. 2008: 82.

91 VAKLINOV 1977: 226.

92 POPOV et al. 2008: 104.

93 POPOV et al. 2008: 102–103.

Asena koji kaže da je proširio Bugarsku od Jedrana do Drača, a August kaže i „proširio sam granice Ilirika do Dunava".

Prateći opismenjavanje Bugara od njihovih runa do bugarske ćirilice prolazi se jedan zanimljiv i kompleksan put koji je teško razumjeti bez uzajamnosti s državnom politikom te utjecajem Crkve i Bizanta. Bugarska je u trenucima dosezanja svojih političkih vrhunaca napravila iskorak koji se zrcalio na kulturnom polju gdje je uz monumentalno graditeljstvo dominirala pismenost.

Srednjovjekovna srpska država svoj je uspon doživjela u vrijeme Nemanjića od 12. do 14. st. Raška i druge srpske zemlje nalazile su se između utjecaja i moći Bizanta i Bugara, ali nisu zanemarivi ni oni koji su dolazili sa zapada, iz Rima. Ćirilica kao pismo crkvenoslavenskog jezika koje je prevladalo od 10. st. raširilo se na prostorima srpskih zemalja[94] i time je započeta srpska pismenost koja sa svim svojim pojavnostima – pa do književnosti – pripada „istočnopravoslavnom civilizacijskom krugu (*Slavia Orthodoxa*)".[95] Najstariji zapisi iz ovog razdoblja su epigrafički spomenici kao trajni spomeni u službi podsjećanja na moćnike. Takav je spomenuti *Temnićki natpis* koji se datira u 11. st. i karakterističan je za srpsku redakciju crkvenoslavenskog jezika. Rana razdoblja pismenosti obilježena su i liturgijskim knjigama pisanim ćirilicom. Među najstarijima je kodeks *Miroslavljevo evanđelje* čiji se nastanak veže uz neki skriptorij u Primorju u 12. st. Drugi kodeks toga vremena je *Vukanovo evanđelje* nastalo u pećinama – samostanskim ćelijama u blizini grada Rasa. Općenito su samostani postali u ovom ranijem razdoblju središta pismenosti, najprije u službi liturgije, a kasnije i književnosti. U 13. st. najaktivnije su bile pisarske škole Hilandara gdje su prepisivana djela koja su ondje i nastajala. Osim Hilandara ističe se djelovanje i uloga kraljevskog samostana u Studenici osnovanog 1199. godine.

Povijesna osoba koja je u temeljima Srpske pravoslavne crkve i srpske države Nemanjića je sin velikoga župana Stefana Nemanje Sava Nemanjić (sv. Sava), srpski arhiepiskop i književnik (1175 – 1235). Sudjelovao je u diplomatskim misijama svoje države. Uredio je crkvenu organizaciju, osnovao Srpsku autonomnu crkvu i postao njezinim prvim arhiepiskopom (1219), s kojeg se položaja povukao 1233. Zaslužan je općenito za svekoliki kulturni uspon u Srbiji, a osobito za uspon pismenosti. S ocem je osnovao 1198. samostan Hilandar. Ovaj je samostan okupljao najistaknutije učene ljude onoga vremena te je Hilandar djelovao kao prvo srpsko sveučilište.[96] Savina glavna djela sastavljena crkvenoslavenskim su: *Hilandarski tipik*, *Služba sv. Simeona*, *Život sv. Simeona*.[97] Sastavio je biografiju svog oca te time uspostavio originalni žanr – biografije srpskih vladara. Njegova

[94] ĐORĐIĆ 1971.

[95] ŠPADIJER 2016: 131.

[96] ŠPADIJER 2014.

[97] Sava Nemanjić.

su djela prva književna djela koja je napisao jedan srpski pisac. Sve dotadašnje knjige pisane crkvenoslavenskim jezikom i ćirilicom bile su prijevodi s nekog od klasičnih antičkih jezika (grčkog, latinskog ili hebrejskog). Uz Hilandar, samostan Studenica postao je političko, kulturno, ali i duhovno središte srednjovjekovne Srbije nakon što su u njega preneseni zemni ostaci Stefana Nemanje.[98]

U razdoblju 12/13 st. kancelarije su u državi Nemanjića razvile svoju djelatnost primjenjujući pisanu riječ kao sastavni dio javne politike. Prednemanjićko razdoblje ostavilo je tek desetak isprava. Nemanjići su ih ukupno izdali više od dvije stotine, a od toga do 1276. njih četrdesetak.[99] Srpski vladari izdavali su povlastice crkvenim ustanovama, sklapali su ugovore i prisege o prijateljstvu sa susjedima, najviše s Dubrovčanima, pa sa Splićanima, Kotoranima.[100] Znatna je skupina povlastica izdanih samostanima u Žiči, Studenici, sv. Petru na Limu, ali najviše Hilandaru. Repertoar zapisanih ugovora i darovnica u suglasju je s potrebama vremena kada je trebalo jačati međunarodne odnose zbog trgovačkih i uopće ekonomskih odnosa. Isprave na srpskim područjima izdane tijekom 12. i 13. st., zbog kompleksnosti položaja i sudara istočnih i zapadnih utjecaja pisane su ćirilicom, latinicom, grčkim pismom i sukladno tome i jezicima, latinskim, srpskim, grčkim.[101] U početku 12. st. od kada datiraju najstarije povelje pod snažnim su utjecajem zapadnih kancelarija, osobito papinske kurije. Budući da je Dubrovnik bio trgovačko, kulturno i svako drugo središte, najviše je izdanih isprava srpskih vladara, ali i područnih gospodara te trgovaca i sl. o sklopljenim poslovima sa strankama u ovom gradu. Danas ih se zato najviše i nalazi u Državnom arhivu u Dubrovniku. Uglavnom, poslovi sklapani s Dubrovnikom, s općinom i pojedincima te s drugim sredinama gdje je latinska pismenost bila uobičajena zahtijevali su multipismenost.[102] U Dubrovniku je zbog poslova i veza koje je ova komuna imala razvijene sa susjednim srpskim područjima u 13. st. uspostavljena srpska kancelarija koja je pisala isprave ćirilicom. Čini se da je te dokumente pisao notar, Paskal vjerojatno iz Italije, i to punih četrdeset godina. On je ujedno sastavljao i isprave latinicom latinskim jezikom.[103] Ova specifična kancelarija osobito se razvila kroz 14. i 15. st. i najbolji je primjer koliko je pismeno svjedočanstvo bilo važno za funkcioniranje kako država, tako i svakodnevnog života. Do 13. st. poznati su i epigrafički spomenici iz samostana Morača, Žića i Sopoćane. Nalaze se urezani na kamenu, na dijelovima ukrasa odjevnih predmeta,

98 ŠPADIJER 2016.

99 PORČIĆ 2012.

100 MOŠIN et al. 2011.

101 ANTOLJAK 1971: 96–97.

102 BUBALO 2014.

103 ANTOLJAK 1971: 80; ĐORĐIĆ 1971: 84–94; PASKOJEVIĆ 2018; HERCIGONJA 1994: 102–107.

ispisani na zidovima, freskama. Poseban vid trajnog memoriranja su tri darovnice Stefana Prvovjenčanog ispisane na zidu na bočnim stranama prolaza ispod kule samostana Žiča. Inače nije bilo neuobičajeno da se dokumenti na sličan način ispisuju na kamenu, zidovima i sl. radi čuvanja pamćenja važnih događaja.[104] Sa žičkim poveljama može se usporediti zapis „fundacijske listine" samostana na Bašćanskoj ploči u Hrvatskoj.

Kijevska Rus'

Kao što su sve slavenske zemlje tako je i Kijevska Rus' prihvaćanjem kršćanstva ušla u novo povijesno razdoblje. Pokrštavanje je započelo krajem 9. stoljeća nakon Askoldova pohoda na Bizant god. 874, ali vrhunac je dostignut u vrijeme Vladimira I. (980 – 1015) i njegova sina Jaroslava I. Mudroga (1016 – 1054). Proces uključivanja u europsku kršćansku zajednicu prihvaćanjem civilizacijskih dostignuća kao što je pismenost tekao je u etapama. S pokrštavanjem se otvorila potreba da se vjerski, obredni tekstovi, biografije svetaca, općenito liturgijski tekstovi prevode s grčkog na crkvenoslavenski. Kako su pokrštavanje obavljali bugarski svećenici, netom formirana ćirilica postala je pismo crkvenoslavenskog jezika koji se koristio u Kijevskoj Rusi. Prve knjige napisane su ćirilicom i u taj kanon ubrajaju se *Ostromirovo evanđelje*, *Arhangelsko evanđelje*, *Čudovski psaltir*, *Svjatoslavov zbornik*. U ranijem razdoblju tijekom prvog susreta s kršćanstvom u Kijevsku Rus' stigli su i sporadično zaživjeli tekstovi pisani glagoljicom. Epigrafički spomenici odnosno grafiti svjedočanstvo su ove najranije slavenske pismenosti. Najveća njihova skupina je iz Novgoroda iz katedrale sv. Sofije i dviju crkava iz okolice grada. Većinom su sastavljeni i urezani ćirilicom[105], ali ima i nekolicina natpisa-grafita urezanih glagoljicom.[106]

Prva djela staroruske književnosti pisana su crkvenoslavenskim jezikom koji je bio prvi pisani jezik u Kijevskoj Rusi i na prostorima današnje Rusije. Crkvenoslavenski je postao liturgijski jezik Pravoslavne crkve, a u Rusiji je bio službeni jezik do 17. stoljeća. Kijev je uspostavio snažne veze s bizantskom crkvom i državom iako je održavao i dobre veze sa Zapadom, s Poljskom, Češkom i Ugarskom. Godine 1037. uspostavljena je ruska crkvena hijerarhija na čelu koje je bio kijevski metropolit odgovoran carigradskom patrijarhu koji ga je i birao. Potez kijevskog kneza kad on, a ne carigradski patrijarh, 1051. postavlja za kijevskog crkvenog poglavara Ilariona (cca 990 – cca 1055) odrazio se na stvaranje povoljne kulturne klime, a posebno pismenosti.

U Kijevskoj Rusi cvala je nakon toga književna produkcija koju su podržavale crkvene i državne institucije. Kijevska metropolija za koju je izgrađena katedrala

[104] ĐORĐIĆ 1971: 281–283.

[105] MEDYNCEVA 1978.

[106] MIHEEV 2012: 63–99.

sv. Sofije i koja je bila i mauzolej ruskih vladara bila je jedno takvo središte. U blizini katedrale nalazio se samostan Kijevo-pečerska lavra osnovan 1051. i bio je najstarije pravoslavno svetište istočnih Slavena. U početku su se u njemu prevodile i prepisivale liturgijske knjige. Ali ovime su stvorene predispozicije za višu razinu pismenosti odnosno za samostalan autorski književni rad. Ilarion Kijevski sastavio je najznačajniju propovijed tog doba, *Slovo o zakone i blagodati*. Ovo se djelo smatra prvim djelom ruske, ukrajinske i bjeloruske književnosti. Pisac ljetopisa *Povijest minulih godina* redovnik Nestor *(*1056 – 1114) upravo je u ovakvim okolnostima ostvario svoj opus. Nestorova kronika sastavljena u Kijevu oko 1113. povijest je Kijevske Rusi od oko 850. do 1110. godine. Ljetopis je pisan crkvenoslavenskim jezikom s velikim brojem rusizama. U djelu su zabilježene mnoge legende. Zbog stila kojim je sastavljen smatra se da je Nestor koristio narodne epske pjesme.

Od drugih književnih tekstova treba naglasiti raznoliku crkvenu literaturu, *žitija* i putopise. Jedan od žanrova su tzv. *slova*, spisi kojima se slave uspjesi istaknutih pojedinaca. Jedno od najstarijih slova je *Slovo o zakone i blagodati i pohvala kaganu našemu Vladimiru*. Napisao ga je prije 1150. Ilarion kao glorifikaciju Vladimira Svjatoslavića zbog pokrštenja Rus'a. Moguće je da je Ilarion ovim tekstom „zaslužio" postati kijevskim metropolitom oslobađajući rusku crkvu apsolutnog tutorstva carigradskog patrijarha.[107] Najpoznatije djelo staroruske književnosti je *Slovo o vojni Igorevoj* nastalo je krajem 12. stoljeća. U ovom epskom djelu nepoznatog autora prikaz je stvarnog povijesnog događaja iz godine 1185. kada knez Novgoroda-Severskog Igor pokreće vojni pohod na Polovce, stepski narod tatarsko-mongolskoga podrijetla. Rusi su bili poraženi i autor posljedice nemilog događaja pripisuje feudalnim razmiricama. *Slovo* je vrhunske kvalitete s lirskim opisima prirode, ali i s epskom snagom kada prikazuje sukob s Polovcima. Ono se smatra i ratnom pripoviješću zbog teme i epskom pjesmom zbog načina obrade teme.[108]

Jaroslav Mudri unaprijedio je zakone i uspostavio sudove te stvorio pravni kodeks države, *Rusku pravdu*, najstariju zbirku ruskih zakona u koju su ukomponirane tadašnje norme. Poznato je više njezinih redakcija. Sadrži sabrane kneževske odredbe i naredbe odnosno popisano običajno pravo prilagođeno vladajućim slojevima ruskog društva. Prve odredbe su iz 1016. godine iz vremena vladavine kneza Jaroslava Mudrog. Kasnije slijede dopune njegovih nasljednika. Zakonik obuhvaća različite kazne za ubojstva, tjelesne povrede, naknade za učinjenu štetu i drugo. *Ruska pravda* je najbolji izvor za proučavanje društva u ranofeudalnoj ruskoj državi.[109]

[107] BRANDT 1981: 189.

[108] BRANDT 1981: 187.

[109] IVANNIKOV 2017: 125–135.

Posebna vrsta pravnih spisa su tzv. *ustavi*, propisnici kojima su se definirale pravne kompetencije crkve i njezinih sudova. Obično sadrže kao jezgru darovnicu nekoj crkvenoj ustanovi ili neki drugi diplomatički dokument koji se s vremenom dopunjavaju i tumače. Njima se uređuju pravni aspekti raznih područja života, od onih privatnih do ekonomskih, a s područja su crkvenog prava. Iz 12. st. je *Ustav kneza Vladimira*, *Ustav o crkvenoj desetini*, pa onda *Ustav novgorodskog kneza Jaroslava Vladimirovića o mostovima*. Među pravnim dokumentima su razni ugovori Kijevske Rusi i Bizanta iz 10. st. koji su kao izvadci i cijeli tekstovi uklopljeni u ljetopise. Ruski su gradovi sklapali ugovore sa susjednim gradovima. Obično su to trgovinski ili mirovni ugovori. Novgorod i Riga su sklopili ugovor 1195, a Smolensk i Riga 1229. Ovi ugovori sadržajno su slični onima koje su dogovarali i drugi gradovi ili države međusobno u vrijeme pojave i širenja urbanizacije uvjetovane robno-novčanom privredom. Često su ovakvi dokumenti imali svoje starije primjerke sastavljene na latinskom jeziku koji su se nakon toga potvrđivali. Kijevski su knezovi pak izdavali darovnice samostanima. Danas su poznate samo dvije originalne na zasebnoj pergameni.[110]

Uvriježeno mišljenje da je pismenost bila ekskluzivna za više društvene staleže demantiraju nalazi do sada više od tisuću tzv. *novgorodskih gramota*, zapisa na brezovoj kori iz razdoblja od 9. do 12. st. s područja Novgoroda. Urezani su uglavnom ćirilicom vernakularnim (govornim) jezikom. Njihov sadržaj je vrlo različit te pruža mnoge mogućnosti za istraživanja o svakodnevnom duhovnom i materijalnom životu novgorodskog stanovništva svih staleža. Ujedno su zanimljive lingvistima kao svjedočanstvo o razvoju ruskog jezika, ali na njima su zabilježeni najstariji tragovi finskog jezika. Neki su zapisi osobito intrigantni jer zalaze u sferu privatnog, intimnog života. Nekolicinu su napisale žene, ima trgovačkih ugovora, neke su lascivnog karaktera. Zanimljive su ljubavne poruke mladih kao i bilješke domaćice koja suprugu izdaje naredbu. Iz nekih se tekstova mogu prepoznati elementi zavjera. Etnolozima su pak zanimljive bilješke o folklornim običajima.

Ovi lapidarni zapisi pokazuju da je postojala potreba malog čovjeka da se izrazi te da je našao načina kako da se izrazi. Smatra se da su komunikaciji kroz ovakvu pismenost pogodovala specifična politička zbivanja u Novgorodu u 12. st. Tada je izbila pobuna nižih slojeva i protjerivanje princa. Širi slojevi su preuzeli vlast u svoje ruke i tražili da se njihovi zahtjevi čuju i poštuju. Dakako, položaj Novgoroda kao snažnog trgovačkog, a i političkog središta gdje su se susretali različiti poslovni interesi nužno je doveo do potrebe za uspostavom pismenog dokaza o sklopljenim poslovima.[111] Razvoj ruskih gradova i njihova ekonomska podloga kao što su zanati, trgovina kao i u drugim dijelovima Europe zahtijevao je pismenu logistiku. Zbog mnogih društvenih aspekata koji su uočljivi u ruskim gradovima

[110] BRANDT 1981: 186.

[111] IANIN 2008; LEBAR 2019.

postavlja se pitanje postoje li sličnosti s talijanskim komunama. Upravo pojava zapisa na brezovoj kori kao što su ugovori o poslovima podsjećaju na mediteranske notarske imbrevijature.[112] No njihov je korpus sadržajno širi od notarskih imbrevijatura. Najviše zapisa na brezovoj kori potječe iz Novgoroda, ali ima ih i u Smolensku, Pskovu, Vitebsku, Moskvi. Domišljati stanovnici pragmatično su iskoristili dostupnu brezovu koru za pisaću podlogu. Tako je bilo uostalom uvijek u povijesti pismenosti. Na isti način kao prenositelji pismenosti postali su papirus iz Egipta gdje je ova biljka uspijevala, pergamena s područja stare države Atalovića gdje je bilo obilje kože jer je visoravan Anatolije bila pogodna za stočarstvo, a papir je opet kao materija na kojoj se piše nastao složenom tehnologijom od ostataka prerađenih biljaka koje su bile raširene u Kini.

Bibliografija

Tiskani izvori

Cosmas of Prague 2009: *The Chronicle of the Czechs*. Translated with an introduction and notes by Lisa Wolverton. Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, vol. 2 (Hannover: Hahn, 1923; reprint 1995). Catholic University of America Press.

Gallus Anonymus 2003: *Gesta principum Polonorum: The Deeds of the Princes of the Poles*. Translated and annotated by Paul W. Knoll and Frank Schaer. Budapest – New York: Central European University Press.

MOŠIN, Vladimir, Sima ĆIRKOVIĆ, Dušan SINDIK (prir.). 2011. *Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika. Knj. I (1186-1321)*. Beograd: Istorijski institut.

NOVAK, Viktor, Petar SKOK. 1952. *Supetarski kartular – Iura sancti Petri de Gomai*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

RENDIĆ MIOČEVIĆ, Duje. 1987. *Carmina epigraphica*. Split: Književni krug.

Simon of Kéza 1999: *Gesta Hungarorum: The Deeds of the Hungarians*. Edited and translated by László Veszprémy and Frank Schaer. Budapest: Central European University.

SOT, Michel. 1981. *Gesta episcoporum, gesta abbatum*, vol. 1. Turnhout: Brepols.

Splitski evangelijar / Evangeliarium Spalatense. 2016. Uvodna studija, transkripcija i uspostava teksta, kritički aparat: Mirjana Matijević Sokol. Suradnik na transkripciji (ff. 164v-309v) Tomislav Galović. Split: Književni krug Split, Nadbiskupija splitsko-makarska.

Thomae Archidiaconi Spalatensis 2006: *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum – Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split*. Latin text by Olga Perić, edited, translated and annotated by Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol and James Ross Sweeney. Budapest – New York: Central European University Press (Central European Medieval Texts, vol. 4).

[112] LUKIN 2016.

Literatura

ADAMSKA, Anna. 1999. The introduction of writing in Central Europe (Poland, Hungary, and Bohemia). U *New Approaches to Medieval Communication*, ur. Marco Mostert, 165–190. Turnhout: Brepols.

ADAMSKA, Anna. 2000. „From Memory to Writen Record" in the Periphery of Medieval Latinitas: The Case of Poland in the Eleventh and Twelfth Centuries. U *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, ur. Karl Heidecker, 83–100. Turnhout: Brepols.

ADAMSKA, Anna. 2005. The ecclesiastical chanceleries in medieval Poland as intellectual centers. *Quaestiones Medii Aevi Novae* 10: 171–198.

ANČIĆ, Mladen, Jelena BOROŠAK-MARIJANOVIĆ, Dora BOŠKOVIĆ, Marina BREGOVAC PISK, Ela JURDANA, Ankica PANDŽIĆ. 2002. *Kolomanov put*, katalog izložbe. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej.

ANTOLJAK, Stjepan. 1971. *Pomoćne istorijske nauke*. Kraljevo: Istorijski arhiv.

BADURINA, Anđelko. 1995. *Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti.

BARADA, Miho. 1935. Tabella plumbea Traguriensis. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva* n. ser. XVI: 11–18.

BELOŠEVIĆ, Janko. 1965. Pečatnik hrvatskoga bana Pavla I Bribirskog iz Zadra. *Diadora* 3: 159–167.

BEREND, Nora, Przemysław URBAŃCZYK, Przemysław WISZEWSKI. 2013. *Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland, c. 900 – c. 1300*. Cambridge: Cambridge University Press.

BESHEVLIEV, Veselin. 1979. *Părvobălgarski nadpisi*. Sofia: Izdatelstvo na Bălgarskata Akademiia na Naukite.

BOLLINI, Maria. 1971. Semirutarum urbium cadavera. *Rivista storica dell'antichità* 1: 163–176.

BRANDT, Miroslav. 1981. *Povijest Rusije u srednjem vijeku*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

BUBALO, Đorđe. 2014. *Pragmatic Literacy in Medieval Serbia*. Turnhout: Brepols Publishers.

CURTA, Florin. 2019. *Eastern Europe in the Middle Ages* (*500–1300)*, 2 vols. Leiden and Boston: Brill.

CVITANIĆ, Antun. 2002. *Iz dalmatinske pravne povijesti*. Split: Književni krug.

DAMJANOVIĆ, Stjepan. 2002. *Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka*. Zagreb: Matica hrvatska.

DELONGA, Vedrana. 1996. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

ĐORĐIĆ, Petar. 1971. *Istorija srpske ćirilice. Paleografsko-filološki prilozi*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.

ECKART, Franz. 1914. Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 9: 395–558.

ENGEL, Pál. 2001. *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary*, *895–1526*. London/ New York: I.B. Tauris.

FORETIĆ, Vinko. 1956. Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu. *Starine* 46: 23–44.

FUČIĆ, Branko. 1982. *Glagoljski natpisi*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

GAUTHIER, Nancy, Emilio MARIN, Françoise PRÉVOT. 2010. *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne IVe–VIIe siècles*. Rome – Split: Ecole Française de Rome – Arheološki muzej Split.

GÓRECKI, Piotr. 2015. *The Text and the World: The Henryków Book, Its Authors, and Their Region, 1160-1310*. Oxford: Oxford University Press.

GULIN, Ante. 1998. *Hrvatska crkvena srednjovjekovna sfragistika*. Zagreb: Golden marketing.

GULIN, Ante. 2001. *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske*. Zagreb: Golden marketing.

HERCIGONJA, Eduard. 1994. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.

HLAVÁČEK, Ivan P. 2000. The use of charters and other documents in Přemyslide Bohemia. U *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, ur. Karl Heidecker, 133–144. Turnhout: Brepols.

IANIN, Valentin Lavrent'evich. 2008. *Ocherki istorii srednevekovogo Novgoroda*. Moskva: Iazyki slavjîanskikh kul'tur.

IVANNIKOV, I. A. 2017. Russkaia Pravda kak normativno-pravovoi akt. U *Tysiacheletie Pravdy Russkoi: istoriia i perspektivy izucheniia drevneishego pamiatnika otechestvennogo prava. Sbornik nauchnykh trudov*, ur. Maria A. Novickaia, D. I. Lukovskaia, N. V. Dunaeva, 125–135. St. Petersburg: Prezidentskaia biblioteka.

IVIĆ, Nenad. 1992. *Domišljanje prošlosti. Kako je trinaestostoljetni splitski arhiđakon Toma napravio svoju salonitansku historiju*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta.

JOSIPOVIĆ, Ivan, Pavuša VEŽIĆ (ur.). 2018. *LAUDE NITENS MULTA. Zbornik radova s kolokvija u povodu 900. obljetnice Vekenegina epitafa*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

KATIČIĆ, Radoslav. 1998. *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.

KLAIĆ, Nada. 1967. *Historia Salonitana Maior*. Beograd: Naučno delo.

KLAIĆ, Nada. 1971. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga.

KLAIĆ, Nada. 1973. Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa. *Istorijski časopis* XX: 15–87.

MARGETIĆ, Lujo. 2000a. Uzori i izvori Zlatne bule za zagrebački Gradec. *Croatica Christiana periodica* XXIV, br. 46: 10–20.

MARGETIĆ, Lujo. 2000b. Zakoni, pravni običaji, statuti, privilegiji. U *Hrvatska i Europa – Kultura, znanost i umjetnost*, sv. II., ur. Eduard Hercigonja, 149–168. Zagreb: Školska knjiga.

MARIĆ, Marija, Marinka ŠIMIĆ, Ante ŠKEGRO. 2007. Pop Tjehodrag i njegov natpis. *Povijesni prilozi* 33: 9–32.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 1994. Struktura i diplomatička analiza isprava Kninskog kaptola. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 36: 69–85.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 1996. Neka pitanja o splitskom đakonu Dobri (kraj XI. – početak XII. stoljeća). U *Spomenica Ljube Bobana 1933. – 1994.*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević, 61–71. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 1999. Latin inscriptions. U *Croatia and Europe. Volume I:Croatia in the Early Middle Ages/ A Cultural Survey*, ur. Ivan Supičić, 239–256. London – Zagreb: Philip Wilson Publishers – AGM – Croatian Academy of Sciences and Arts.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2002. *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2005. Splitski srednjovjekovni književni krug. U *Raukarov zbornik*, ur. Neven Budak, 157–173. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF press, Odsjek za povijest.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2006. Statuti gradskih komuna i povlastice slobodnih kraljevskih gradova s posebnim osvrtom na grad Koprivnicu. U *Statut grada Koprivnice – Statuta civitatis Capronczensis*, ur. Karmen Levanić, 9–29. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, Državni arhiv u Varaždinu.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2007a. Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa s krstionice kneza Višeslava. *Croatica Christiana periodica* XXXI, br. 59: 1–31.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2007b. Samostanski memorijalni zapisi (*libri traditionum*) srednjega vijeka i uloga svećenika-pisara (pranotara). U *2. Istarski povijesni biennale – 2nd Istrian history biennale: Sacerdotes, iudices, notarii… – posrednici među društvenim skupinama/Sacerdotes, iudices, notarii… – mediators among social groups. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa/Conference Papers from the International Scientific Conference, sv. 2/2nd vol.*, ur. Neven Budak, 5–19. Poreč: Državni arhiv u Pazinu, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pučko otvoreno učilište Poreč/ Zavičajni muzej Poreštine.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2008. Latin Epigraphic Heritage. U *Croatia in the Late Middle Ages and the Renaissance. A Cultural Survey (vol. II of Croatia and Europe)*, ur. Ivan Supičić, 107–127. London – Zagreb: Philip Wilson Publishers – Školska knjiga – Croatian Academy of Sciences and Arts.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2014. Od Ivana Ravenjanina do Adama Parižanina. Poruke *Splitskog evangelijarija*. U *Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*, ur. Joško Belamarić, Bratislav Lučin, Marko Trogrlić, Josip Vrandečić, 69–83. Split: Književni krug – Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2015. Od kapitulara Gargana de Arscindisa do Percevalova statuta. U *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo. Povodom 700. obljetnice*,

ur. Željko Radić, Marko Trogrlić, Massimo Meccarelli, Ludwig Steindorff, 99–111. Split: Književni krug, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2020a. Fundacijska listina Samostana Sv. Marije u Zadru. U *Abbatissa ingenuitate precipua. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija „950. obljetnica Samostana benediktinki Sv. Marije u Zadru (1066. – 2016.)“*, ur. Pavuša Vežić, Ivan Josipović, 75–84. Zadar: Sveučilište u Zadru – Samostan benediktinki Sv. Marije u Zadru.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2020b. O datiranju epigrafičkih spomenika iz hrvatskog ranog srednjeg vijeka. U *Monumenta marmore aereque perenniora. Zbornik radova u čast Anti Rendiću-Miočeviću*, ur. Ivan Radman-Livaja, Tomislav Bilić, 354–363. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.

MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2021. Political and practical literacy. U *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500-1300*, ur. Florin Curta, 409–424. London – Delhi: Routledge.

MCKITTERICK, Rosamond. 1989. *The Carolingians and the written word*. Cambridge University Press.

MEDYNCEVA, Albina A. 1978. *Drevnerusskie nadpisi novgorodskogo Sofiĭskogo sobora*. Moskva: Nauka.

MIHALJČIĆ, Rade, Ludwig STEINDORFF. 1982. *Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Steiner Franz Verlag.

MIHEEV, Savva Mihaĭlovich. 2012. 22 drevnerusskikh glagolischeskikh nadpisi-graffiti XI-XII vekov iz Novgoroda. *Slovo* 62: 63–99.

MIROŠEVIĆ, Franko (ur.). 1995. *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Zagreb: Školska knjiga.

POPOV, Dimitar, Ivan BOŽILOV, Cvetana GEORGIJEVA, Konstantin KOCEV, Andrej PANTEV, Iskra BAEVA. 2008. *Historija Bugarske*. Beograd: Clio.

RAPANIĆ, Željko. 1987. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos.

RAUKAR, Tomislav. 1997. *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

SOKOL, Vladimir. 2011. Posljednji otkriveni glagoljski natpisi u Vinodolu i nastanak hrvatske ćirilice i tzv. Crkve bosanske. U *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić*, ur. Tomislav Galović, 627–640. Malinska – Rijeka – Zagreb: Općina Malinska-Dubašnica – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut.

STIPIŠIĆ, Jakov. 1991. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga.

SZENTPÉTERY, Imre. 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.

SZENTPÉTERY, Imre (ur.). 1943. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke = Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

ŠEDIVÝ, Jura. 2007. *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*. Bratislava: Verlags Chronos.

ŠIMIĆ, Marinka. 2009. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*. Sarajevo: Matica hrvatska.

ŠPADIJER, Irena. 2014. *Svetogorska baština*. Beograd: Čigoja štampa.

ŠPADIJER, Irena. 2016. Stara srpska književnost i srednjovekovno rukopisno nasleđe. U *Svet srpske rukopisne knjige (XII-XVII vek)/ The World of Serbian Manuscripts (12th–17th centuries)*, ur. Dušan Otašević, Zoran Rakić, Irena Špadijer, 131–151. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

TANODI, Zlatko. 1945. Zagrebačka „Zlatna bula". *Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva* XI: 1–42.

VAKLINOV, Stancho. 1977. *Formiranje na staro-b"lgarskata kultura VI-XI vek*. Sofia: Izdatelstvo Nauka i izkustvo.

VARÁDY, Zoltán. 2010. Epigráfiai emlékek Árpád-házi uralkodóink korából. U *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*, ur. Márta F. Font, Tamás Fedeles, Gergely Kiss, 231–240. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék.

Doktorske disertacije

GRBAVAC, Branka. 2010. *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

PASKOJEVIĆ, Kristian. 2018. *Razvojni procesi diplomatičke ćiriličke minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

PORČIĆ, Nebojša T. 2012. *Diplomatički obrasci srednjovekovnih vladarskih dokumenata: srpski primer*. Doktorska disertacija, Filozofski Fakultet Univerziteta u Beogradu.

Internetske stranice

LEBAR, Nina. 2019. *Pisma na brezovem lubju* v luči razvoja *Novgorodske republike = Berestjanye gramoty v svete razvitija Novgorodskoj respubliki*. Magistrsko delo, Ljubljana https://core.ac.uk/reader/188808210 (posjet 17. 11. 2020.).

LUKIN, Pavel. 2016. Srednevekov'ïĭ Novgorod kak evropeĭskaîa gorodskaîa kommuna? Ital'îanskie paralleli. *Istorija* 7.6 (50) https://history.jes.su/s207987840001576-2-1 (posjet 17. 12. 2020.).

Sava Nemanjić. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2020 https://enciklopedija.hr/clanak/sava-nemanjic (posjet 28. 11. 2020.).

Literacy in Central and Eastern Europe from the 6th to the End of the 13th Century

The peripheral areas of the Roman Empire faced the beginnings of a new written culture under varying circumstances after the collapse of the Empire. This development depended on the political forces with which the new peoples came into contact. The former Roman provinces of Dalmatia, Pannonia, and Dacia became meeting grounds between the West – with its roots in the Latin heritage of the Roman Empire – and the East, which from the 6th and 7th centuries onward consolidated its Greek cultural foundations in the form of Byzantium, shaped by a Christian worldview. The peoples who emerged on the historical scene brought with them their pagan beliefs and, in some cases, only a symbolic form of written expression, in the form of "scratches and cuts," as recorded by Crnorizac Hrabar.

Latin literacy played a dominant role in the evangelization of peoples entering the historical stage – especially in the western parts of Central and Eastern Europe, which were oriented toward the Roman Church. Until the 9th century, traces of Latin literacy in these regions were sporadic due to the decline of Roman civilization. Beginning in the 9th century, under the conditions of the Carolingian Renaissance and the formation of new political entities, a medieval Latin culture developed with its own norms. In this border region of the former Roman Empire, Slavic communities settled, and through the acceptance of Christianity – as well as through political and other ties with the Frankish Empire – the Latin language became the language of the Church and the official language of institutions.

Latin literacy took especially deep root in the Croatian territories through numerous epigraphic monuments, in royal chancelleries, and later expanded as a form as pragmatic literacy through notaries and "authentic places" (*loci credibilia*), owing to their importance and role in everyday life. It also became a medium for poetry and literature. Hungary, Bohemia, and Poland likewise adopted Latin literacy as the language of Christianity—first through liturgical books, and later in chancelleries. Hungary led the way in the use and development of Latin literacy, both in chancelleries and through the establishment of *loci credibilia* which performed multiple functions.

In the second half of the 9th century, in Great Moravia, the Slavic script later known as *Glagolitic* was introduced for political reasons – as a counterbalance to potential Germanization. Its lifespan in Moravia was short, but as a result of subsequent historical developments it spread and took root most significantly in the western parts of the Croatian territories. Traces of the Glagolitic script can also be found in the eastern regions – namely in Bulgaria, Serbia, and Macedonia – and sporadically in Kievan Rus'.

With the adoption of Christianity from Byzantine-Bulgarian centers, Bulgaria,

Serbia, and Kievan Rus' accepted a script later called *Cyrillic*, formed on the basis of the Greek alphabet, primarily for use in ecclesiastical books. Over time, however, Cyrillic became a marker of identity across these eastern regions.

From the 9th to the 12th centuries, noteworthy discoveries from the region of Novgorod include over a thousand so-called *Novgorod birchbark documents* (*gramoty*). Their content is diverse, offering numerous insights into the spiritual and material conditions of everyday life of Novgorod's population across all social classes. They are also of great interest to linguists as evidence of the development of the Russian language, and among them are the earliest traces of the Finnish language. Some of these writings belong to the sphere of private or intimate life: a few were written by women, others include trade contracts, and some are even lascivious in character. Love messages between young people appear alongside a housewife's orders to her husband. Certain texts reveal hints of conspiracies, while ethnologists find notes about folklore and local customs particularly intriguing.

Key words: Latin literacy, Glagolitic, Cyrillic, Christianization, chancelleries, pragmatic literacy, authentic places, notariat

Ključne riječi: latinska pismenost, glagoljica, ćirilica, kristijanizacija, kancelarije, pragmatična pismenost, vjerodostojna mjesta, notarijat

Mirjana Matijević Sokol
Ul. kralja Zvonimira 7
10000 Zagreb
m.matijevic.sokol@gmail.com

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI
57
Broj 1

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2025.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 57, broj 1

Izdavač / Publisher
Zavod za hrvatsku povijest
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet, Odsjek za povijest
FF press

Za izdavača / For Publisher
Domagoj Tončinić

Glavni urednik / Editor-in-Chief
Filip Šimetin Šegvić

Izvršni urednik / Managing editor
Zvjezdana Sikirić Assouline

Zamjenik glavnog urednika / Assistant Editor-in-Chief
Luka Špoljarić

Uredništvo / Editorial Board
Inga Vilogorac Brčić (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Martin Previšić (suvremena povijest/contemporary history), Tvrtko Jakovina (globalna povijest/global history), Silvija Pisk (zavičajna povijest/local history), Tomislav Galović (pomoćne povijesne znanosti/auxiliary sciences of history)

Izvršni urednik za međunarodnu komunikaciju / Executive editor for international communication
Nada Zečević

Urednik recenzija / Review Editor
Kornelija Jurin Starčević

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council
Denis Jevgenjevič Alimov (Sankt Peterburg), Csaba Békés (Budapest), Jakub Beneš (London), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Hannes Grandits (Berlin), Kateřina Horníčková (České Budějovice / Olomouc), Catherine Horel (Pariz), Angela Ilić (München), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Irina Lyubomirova Ognyanova-Krivoshieva (Sofija), Axel E. W. Müller (Leeds), Beata Możejko (Gdanjsk), Géza Pálffy (Budapest), Zlatko Pleše (Chapel Hill), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Alexios G. C. Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Zrinka Stahuljak (Los Angeles), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana), Andrea Vanina Neyra (Buenos Aires), Radina Vučetić (Beograd), Christina Lutter (Beč) i Andrej Hozjan (Maribor)

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant
Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year
Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at: Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“ http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp

Financijska potpora za tisak časopisa / The journal is published with the financial support by:
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout
Marko Maraković

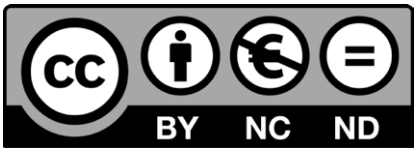
Lektura / Language editors
Katarina Starčević (hrvatski / Croatian)
Tomislav Brandolica (engleski / English)

Korektura / Copy editing
Marta Janković

Ilustracija na naslovnici
Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“ http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp

The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific journals of Croatia http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.